

॥२
१

अथ

॥२
१

मुक्तावली प्रारम्भते ॥

विश्वनाथ-पुणीता

श्रीगणेशायनमः॥ निर्विघ्नमस्तु॥ चूडामणिकृतविधुर्वर्ण्योक्तवासुकिः॥ स
 बोधवतुमव्यायलीलाताडवपांडितः॥ १॥ निजनिर्मितकारिकावलीमातिसंक्षि
 प्तचिरंतनोक्तिभिः॥ विशदीकरवाणिकौतुकान्नुराजीवदयावशवदः॥ २॥
 सद्रथगुणगुफितासुकृतिनां स कर्मणां क्षापिका सत्सामान्यविशेषनि
 र्णयमिलिताकावप्रकाशोज्ज्वला॥ विघ्नोर्वक्षसि विघ्ननाथकृतिना सिद्धां
 तमुक्तावलीविन्यस्तामिनसोमुदं वितनुतां सद्यः किरणचिरं॥ ३॥ विघ्न
 विघाताय कृतमंगलं शिष्या शिक्षायै निबध्नात॥ नूतनजलधररुचयेण
 पवधूटीदुकूलचोराया॥ तस्मै नमः संसारसुमहोरुहस्यबीजाय॥ ४॥ नूत
 नति॥ ननु मंगलं न विघ्नध्वंसं प्राप्तिन वा समाप्तिं प्राप्ति कारणं॥ विनापिमंग
 लं नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नपरि समाप्तिदर्शनादिति चेन्न॥ अविगातशिष्या

कृष्णाय

ननु वेदमप्यत्र यथाभिचारानं कारणमप्यहविरसि भविष्यदेव प्रारब्धक्या

चारविषयत्वेन मंगलस्य सफलत्वे सिद्धे - - तत्र फलजिज्ञासायां संभवति।
 दृष्टफलकत्वेन दृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् उपहितत्वात् समाप्तिरेव फलं
 कल्प्यते। इष्टं च मंगलं न दृश्यते तत्रापि जन्मांतरिण्यं कल्प्यते। यत्र च सत्यं न
 पिमंगलं समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवन्तरा विघ्नो विघ्नप्राचुर्ये वा बोध्यं॥
 प्रचुरस्यैवास्य बलवन्तरा विघ्ननिवारणकारणत्वं बोध्यं विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य
 द्वारमित्याहुः॥ ननु समाप्तमंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्राप्तिभा
 रं दिकारणकलापात्॥ न च स्मृतः सिद्धा विघ्नविरहवता कृतस्य मंगलस्य निष्फल
 तापत्तिरिति वाच्यं॥ तथैव शिष्टाचारात्॥ न च तस्या निष्फलत्वेन बोधकवेदा
 प्रामाण्यं। सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् अतएव पापक्षमेण कृत
 प्रायश्चित्तस्या निष्फलत्वेऽपि न वेदा प्रामाण्यं मंगलं च विघ्नध्वंसविशेषकारणं
 विघ्नध्वंसं विशेषे च विनायकस्तव पाठादि॥ कचिच्चावद्यात्स्यं ताकावएव
 समाप्तिसाधनं॥ प्रातिबंधकसंसर्गाभावस्यैव कारणं सति इष्टं च नास्तिका

सि. मु.

२

मिमिताय

दिकृतये ये पुत्रमांशो धर्मं न वृजान्यदुरितध्वंसः स्वतः सिद्धो बंधुज्यंता पावो वा
स्तीति न व्याप्तिचार इत्याहुः ॥ ॥ संसार इति ॥ संसार एवमही सुहो वृक्षस्तस्य वी
जायै । एतेन इश्वरे प्रमाणेन पि दृशितं भवति ॥ यथा हि घटादिकार्यकर्तृजन्यं
तथाक्षित्यं कुरादिकमपि ॥ न च तत्कर्तृत्वं अस्मदादीनां संभवतीत्यतस्तत्क
र्तृत्वेनेश्वरस्य सिद्धिः ॥ न च शरीरजन्यत्वेन कर्मजन्यत्वासाधकेन सत्प्रतिप
क्ष इति वाच्यं ॥ अत्र योजकत्वात् न तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकरणभाव एवा
नुकूलस्तर्कः । द्यावाप्समीजनयं देव एक इत्यादय उद्भागमा अप्यनुसंधेयाः ॥
द्रव्यगुणस्त्वया कर्मसामान्यं स विशेषकं ॥ समवायस्तथाभावः पदार्थाः
सप्तकीर्तिताः ॥ द्रव्यगुण इत्यादि सप्तमस्याभावकथनादेव षण्णां भा
वत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन एव गुणस्यासौ न कृतः ॥ एतेन पदार्था विशेषि
कप्रसिद्धाः नैव्यायिकानामप्यविरुद्धाः ॥ प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये ॥

२

पृथ्वी आपो जलानि ते जीवानः मरुद्वायुः व्योम जाकाशं देही आत्म दिक् कालमनांसि ॥
 एतानि द्रव्याणीत्यर्थः । ननु द्रव्यत्वज्ञेयं किं मानं । न हितत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं । अतएव प्रसक्त
 विषुद्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न । कार्यसमवायिकारणतत्त्ववच्छेदकतया स्य संयोग
 स्य विकारागस्य समवायिकारणता वच्छेदकतया वा द्रव्यत्वजातिरिति सिद्धेति । ननु द
 शमद्रव्यतमः कुतो नोक्तः । तद्विप्रत्यक्षेण गृह्यते । तस्य रूपवत्वात्सर्ववत्त्वाच्च द्रव्यत्वं ।
 तद्व्याप्यत्वं न्येत्याह पृथिवी नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकं । तत्प्रक्षेपात् लोकनिरपे
 क्ष्यचक्षुः करणमिति चेन्न । आवश्यकतेनोपावत्त्वेनोपपत्तौ द्रव्यांतरस्य कल्पना
 या अन्याय्यत्वात् रूपवत्ताप्रतीतिस्तत्र मूर्तत्वात् । कर्मप्रतीतिरप्यालोकापस
 रणोपाधिकी भ्रांतेरिति चेन्न । तमसः अतिरिक्तत्वे अनन्ता वयवादिस्वीकारोपत्त्या
 कल्पनागेरिव स्यात् । सुवर्णस्य यथा तेजस्य तमो विः तथा ग्रेवक्ष्यते । गुणावि
 सृजते । अथ गुणा इति । एते गुणाश्चतुर्विंशतिस्त्वरूपाः कणाद्वनकठन
 श्वशब्देन च दर्शिताः । तत्र गुणत्वजातिरिति सिद्धिरेव दृश्यते । कर्माणि विप्रसृजते ।

उत्सृपणमिति । कर्मत्वजातिस्तत्प्रत्यक्षसिद्धा । एवमुत्सृपणादिकमपि ननु भ्रमणा
 दिकमपि पृथक् कर्मवित्या कुतो नोक्तमत आह । भ्रमणमिति । सामान्यं निरूपय
 ति । सामान्यमिति । तदुद्दिष्टां तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं । अनेकसमवेतत्वं
 संयोगादीनामप्यस्ति अत उक्तं । नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनप
 रिमाणादीनामप्यस्ति अत उक्तं अनेकसमवेतत्वं । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं तावत्स्या
 प्यस्त्यतो नित्यत्वसामान्यं विहाय समवेतत्वं न लभ्यते । एकमात्रवृत्तिस्तु न जातिः । त
 था चोक्तं ॥ व्यक्तेरपेक्षितत्वं संकरोथानेव स्थितिः । रूपहानिरसंबंधोजाति
 बाधकसंग्रहः ॥ ११ ॥ द्रव्यादीति ॥ परत्वमाधिकदेशवृत्तित्वे । अपरत्वमल्पदे
 शवृत्तित्वे । सकलजात्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात्साक्षात्तायाः पर
 त्वमदपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं । सतापेक्षया व्याप्यत्वा
 दल्पदेशवृत्तिर्द्रव्यत्वस्यापरत्वं । विशेषेण निरूपयति । अंत्य इति । अंते अवसा
 २ बा न्यासां जातीनां परत्वं । व्यापकत्वादिति । पृथिवीत्याद्यपेक्षया २

४
तरा

नेवर्गतइत्यंत्यः। तदपेक्षया विशेषेणास्तीत्यर्थः। घटादीनां द्युपकपर्यन्तानां तत्तदवयव
वर्षेदात्परस्पररंभेदः। परमाणुनां तु भेदको विशेष एव। सत्सु च त एव व्यावृत्तः। तेन त
त्र विशेषोपेक्षानास्तीति भावः। समवायदर्शयति॥ घटादीनामिति अवयवा
वयावेनो जीति व्यक्त्यो गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्ध्वोपमित्यद्वययो
श्च संबंधः समवायः॥ समवायत्वनित्यसंबंधत्वं। तत्प्रमाणं तु गुणक्रियादिवि
शिष्टकृधिः विशेषणविशेष्यतस्तत्तद्विषयाविशिष्टबुद्धित्वात्। दंतीति विशि
ष्टबुद्धिवदित्यनुमानेन संयोगादिव्याधात्समवायसंबंधसिद्धिः। न च स्वरूपसं
बंधेन सिद्धसाधनमर्थान्तरताया। अनेन तत्स्वरूपाणां संबंधकल्पने कल्पना
गौरवाद्धाद्यबादेकसमवायसिद्धिः। न च समवायस्यैकत्वे वा यो रूपवत्ता बुद्धि
प्रसंगः। तत्र रूपसमवायस्यैव पिरूपाभावात्। न चैवमभावस्यापि वैशिष्ट्य
संबंधोत्तरं सिद्धेति वाच्यं। तस्य नित्यत्वे क्लृप्ते घटानयनानंतरमपि घटाभा

शान्तिमय्य

सु

जातएव उपमानमणोसत्तपदार्थपि न तया सादृश्येति रित्तपदार्थत्वमात्रं
कितं। ननु कथमेतएव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामभिरक्तपदार्थत्वान्न तया हि मण्या
दिसमवहितेन वदितुं दाहानजन्यते। तद्धून्येन तु जन्यते। तत्र मण्यादिना विहोदाहा
नुकूलोक्तिर्निर्यते। उने जकेन मण्याद्ये पसारणे च तत्र जन्यत इति कल्प्यते।
एवं सादृश्यमपि अतिरिक्तपदार्थरूपादिन वदसु भावे च तत्सर्ववति। सामान्य
पिसत्वात् यथा गोलं नित्यं तथा च त्वमपीति सादृश्यप्रतीतिः। नाप्यभावे। सत्त्वेन प्र
तीयमानस्यादिति चेन्न। मण्याद्यकावविशिष्टवत्त्वादेर्दाहादिकंप्रतिमण्यत्वादेर
वस्थात्तत्रेणैव हेतुत्वं कल्प्यते। अनेनैव सामंजस्येन तत्रोक्तिरवगाथावध्यसम्प
कल्पनानोच्यते। न चोने जके साति प्रतिबंधकसद्भावे कथं दाह इति वाच्यं॥ उ
त्तजकाभावावाशिष्टमण्यत्वावस्थकारणत्वात् सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं।
किंतु तद्विन्नत्वे साति तदुत्तरयोधर्मवत्त्वं। चंद्रादिन त्वे साति चंद्रगतात्वाद्
कलादिमत्वं मुस्तु चंद्रसादृश्यमिति। द्रव्याणां वत्तजते दित्यभिप्रायः। क्षितिः

ववा

५

मास्तत्रविशेषेमानाभावाध्वंसादिकालावच्छेदेनात्यन्ताभावोवर्ततेतदुक्तं॥ननुअभावा
 नामधिकरणमकलंलाघवादिदितिचेत्॥अनेताधिकरणमकलमपेक्ष्यातिरिक्तक
 नायाएवलोधीयस्तात्॥एवंवाधाराधेयतावोपपद्यते॥एवंचततर्षगंधरसाद्यमानांप्रत्य
 स्तुतमप्युपपद्यते॥अन्यथातत्रदधिकरणानांतेतदिदियायाद्यत्वात्प्रत्यक्षालंनस्यात्॥एतेन
 ज्ञानविशेषकालविशेषालमकलमभासस्येतिप्रसक्तं॥अप्रसक्ततापते॥इदानीपदार्थानांसा
 धर्म्यवैधर्म्येवक्तुं प्रक्रमते॥समानामित्यादि॥समानोध्यमोयेषांतेसधर्मोणस्तेषांभावःसाधर्म्ये
 समानोध्यमैरितिफलितार्थः॥एवंविरुद्धोध्यमोयेषांतेविधर्मोणस्तेषांभावोवैधर्म्ये॥विरु
 द्धोध्यमैरितिफलितार्थः॥नेयत्वंज्ञानविषयता॥साचसर्वत्रैवास्ति॥इत्थरादिज्ञान
 विषयतायाःकेवलान्नयित्वात्॥एवमपिधेयत्वंमेयत्वादिकंवोध्यं॥इत्येति॥इत्यगुणक
 नेकर्मसामान्यविशेषाणांसाधर्म्यमैवंसमवायित्वं॥यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति॥तथा
 यनेकत्वेसतिभावत्वंतथाचानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वंफलितार्थः॥
 तेनप्रत्येकंघटादौजायाति॥समवायित्वंसामान्यसंबंधानसंबधित्वाननुसम
 वायवत्वंसामान्याभावात्॥सत्तावतइति॥इत्यगुणकर्मणांसत्तावत्वंइत्यर्थः॥

५

प्र

५

गुणाद्विदित्ति॥वद्यपिगुणक्रियाशून्यत्वमाद्यसणेघटावतित्यासंक्रि
 याशून्यत्वंगगनादवतित्यासंतथापिगुणवदवृत्तिवर्मवत्कर्मवदवृ
 त्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वंचतदर्थः॥नहिइत्यत्वंगुणवदवृत्तिकर्म
 वदवृत्तिवा॥किंतुगुणत्वादिकंतथाआकाशत्वंनपदार्थविभाजकोपा
 धिः॥सामान्येति॥सामान्यानधिकरणत्वंसामान्यादीनामित्यर्थः॥वा
 रिमांजल्यमणुपरिमाणं॥कारणत्वंतद्विज्ञानामित्यर्थः॥अणुव
 रिमाणंतुनकस्यापि कारणं॥तद्विस्वाश्रयारब्धइत्यपरिमाणारं
 षकंभवत्वात्॥तच्चनसंसंवति॥परिमाणस्यस्वसमानजातीयोक्त
 हपरिमाणजनकत्वात्महद्वारब्धस्यमहतरत्नवत्प्रपुनयस्या
 पुतरत्नप्रसंगात्॥एवंपरममहत्परिमाणमतीदृयसामान्यवि
 शेषाश्चबोध्याः॥आत्ममानसप्रत्यक्षेआत्ममहत्त्वस्यकारणत्वात्

६

पेरममहत्परिमाणमाकाशदेवोध्यः॥ तस्यापि नकारणत्वमित्याचार्योक्तो
 मेरायदस्येतन्ना॥ ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येकारणताया एवाचार्योक्तत्वात्
 १० इहमपि योगिप्रत्यक्षविषयस्य नकारणत्वं ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यास
 तित्वा यमानं लिङ्गानुमितिकरणमित्यसि प्रायेण नुनकारणत्वं किम
 तस्मादुच्यतेति॥ तस्य कारणत्वस्य तत्रेति॥ समवायिकारणे प्रत्या
 सन्नं कारणं द्वितीयं समवायिकारणमित्यर्थः॥ अत्र यद्यपि तुरीतनु
 संयोगोपरासमवायिकारणत्वं स्यादेव वेगादीनामभिधाताद्यसम
 वायिकारणत्वं स्यादेव तानादिकमिष्टं यस्मै समवायिकारणं स्यात्॥
 तथापि यथासमवायिकारणलक्षणेतुरीतनुसंयोगसिन्नत्वं देयं॥ त
 रीतनुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यक्षसमवायिकारणं भवत्येव
 एवं वेगादिकं वेगस्य दौघसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यसम
 वायिकारणलक्षणतत्तद्विन्नत्वं देयं॥ आत्मविशेषगुणानां तु कुत्रापि
 समवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विन्नत्वं सामान्यलक्षणं देयमेव॥ अत्र

६

पा

वबुद्धिप्रसंगात्। घटाभावस्य तत्र सत्त्वात्। तस्य नित्यत्वात्। अन्यथा देशांतरे न तत्र
 तिर्न स्यात्। वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् न मनुष्यामघटे कौकताम्रदशायां यामरु
 पस्य नष्टत्वात् न तद्वत्ता बुद्धिः। वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वे त्वनंतवैशिष्ट्यकल्पने न गौरवं॥
 इष्टं च तत्तत्कालीनतत्तत्तत्तादिकं तत्तदपानानां संबन्धः॥ अस्मावविभजते। तस्मावस्ति
 ति। अस्मावबुद्ध्यादिषु दूयान्माभाववत्त्वं। संसर्गेति संसर्गो भावाद्योऽप्यभावमेव हि दिसर्थः॥
 अयोऽप्यभावस्यैव विधत्तान्दिभागाभावात् संसर्गो भावावविभजते प्रागभाव इति संस
 र्गो भावत्वमयोऽप्यभावमिनाभावत्वं। आन्योन्याभावत्वं तादृशस्य संबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताभावत्वं विनाश्याभावत्वं प्रागभावत्वं जन्माभावत्वं ध्वंसत्वं नित्यसंसर्गो भावत्वं मसंताभा
 वत्वं यत्र तु भूतल्लोहोद्योदिकमसापसादितपुनरातीतं च तत्र घटकालस्य संबंधाघट
 कत्वादत्यंताभावस्य नित्यत्वेपि घटकालेन धयत्यंताभावबुद्धिः॥ तत्रोपाद्विनाशशालीव
 तुर्योयमभाव इति चेत्तत्र॥ अत्र ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यंताभाव इति प्राचां मतं श्याम
 घटे रक्तं नास्ति। रक्तं घटे श्यामं नास्तीति धीः प्रागभावध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यंताभावो न विरोध्यात्

समवायिकारण प्रत्यासंज्ञतुं द्विविधं॥ कार्ये कार्ये प्रात्यासत्याकारणे कार्ये
प्रत्यासत्यावा॥ आद्यं यथा॥ घटादिकं प्रतिकपालसंयोगादिकं समवायि
कारणं॥ तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्यैकस्मिन् कृपा
ले प्रत्यासत्तिरस्ति॥ द्वितीयं यथा॥ घटं कृपं प्रतिकपालकृपं समवायि
कारणं॥ तत्र घटकृपं प्रतिकारणं घटस्यैकस्मिन् कपालकृपस्यैकस्मिन् क
पाले प्रत्यासत्तिरस्ति॥ तथा च क्वचित्समवायसंबन्धेन क्वचित्समवायि
समवेत्तसंबन्धेनेति फलितार्थः॥ इत्थं च कार्ये कार्ये कार्ये कार्ये च तत्र प्र
त्यासत्याकारणज्ञानादिति न समवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं
पर्यवसन्नं॥ आप्यासमवायिकारणा समवायिकारणाणां परंति न का
रणं नृत्ताय निमित्तकारणमित्यर्थः॥ इदानीमप्यथा सिद्धत्वेन विधत्ते
रह। येनेत्यादिना॥ यत्कार्ये प्रतिकारणस्य सर्ववर्तितायेन रूपेण गृह्यते त

न

७
कार्यप्रतिपक्षमयथासिद्धमित्यर्थः॥ यथाघटं प्रति दंडत्वं॥ द्वितीय
मयथासिद्धमाह। कारणमिति॥ यस्य स्वातंत्र्येणान्वययतिरेको
नस्तः किंतु कारणमादायान्वययतिरेको गृह्यते तदयथासिद्धं॥
यथा दंडरूपं॥ तृतीयमाह॥ अयं प्रतीतिः॥ अयं प्रतिपूर्ववर्तित्वं गृही व
त्वेव यस्य कार्यप्रतिपूर्ववर्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यप्रत्येयथा
सिद्धत्वं यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य॥ आकाशस्य हि घटादिकं
प्रतिकारणत्वं माकाशत्वेन न स्यात्॥ आकाशत्वं शब्दसमवायिका
रणत्वं॥ अतः शब्दप्रतिजनकत्वं गृहीत्वे व घटादिकं प्रतिजनकत्वं
ग्राह्यं॥ अतस्तदयथासिद्धं॥ अथायत्वेन तस्य कारणत्वे कान्य

चेपरीत्येकिं विनिगमकमिति वाच्यं॥ महत्त्वज्ञातेः कारणतावच्छेदक
 त्वेनाधवात्॥ राससादिरिति॥ अद्वयप्रतिरासस्यनियतस
 र्ववर्तित्वमस्ति तत्रापि घटजातीयप्रतिसिद्धकारणभावेदं जादिसिरेव
 तद्यत्तेरपि संभवो राससोऽयथासिद्धइति भावः एतेष्विति॥ एतेषु पंच
 स अथासिद्धेषु मध्ये पंचमोऽयथासिद्धावश्यकस्तेनेव परेषां च
 रितार्थत्वात्॥ तथाहि॥ दृशदिसिरेव अयं कृतनियतसर्ववर्तिसिरेव का
 र्यसंभवेदं दुर्वादि कम अथासिद्धां॥ न च चेपरीत्येकिं विनिगमक
 मिति वाच्यं॥ दुर्वात्स्यकारणत्वेदं दुर्घटितपरंपरायाः संबधत्वे गौर
 वात्॥ एवमयेषामप्यनेन चरितार्थत्वं संभवति गुणकर्मणि॥ अस
 मवायिकारणत्वं गुणकर्मणि ज्ञानां वैधर्म्येन तु गुणकर्मणोः साध

राम

८

र्थमित्यत्रापि तात्पर्यं॥ तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वं विरहेऽपि नाय
 मिति॥ अथवा असमवायिकारणत्वं वृत्तिस्तत्रास्ति न जातिमत्त्वं तदर्थः
 अत्रेति॥ नित्यद्व्याणि परमाण्वौ कोऽपि विहायाश्रितत्वं साधर्म्ये
 मित्यर्थः॥ आश्रितत्वं तु समवायादिसंबधेन वृत्तिमत्त्वं न तु वृत्तिव
 मात्रं॥ विशेषणतया नित्यानामपि कोऽपि दोषवृत्तेः॥ इदानीं दुर्घटस्य
 वविशिष्यसाधर्म्ये वक्तुमुपक्रमते॥ हित्यादीनामिति॥ अस्ति जल
 मिति॥ एयिचप्रे जो वायुमनसां परत्वापरत्वेव त्वं मूर्तेत्वं कर्मवत्त्वं
 गवत्त्वं च साधर्म्येन च यत्र घटोऽपि परत्वं मपरत्वं वा नोऽयं तत्रास्ति
 रिति॥ वाच्यं॥ परत्वादिसमानाधिकरणद्वयत्वं आप्यजातिमत्त्वं
 विवक्षितत्वात्॥ मूर्तेत्वं मपक्षपरिमाणवत्त्वं चैतेषां मवगमनादिप

शा

वत्त्वं

रिमाणस्य कुतोपपत्तत्वाभावात् ॥ पूर्ववत्कर्मवत्कर्मसमानाधिकर
 णद्रव्यत्वाप्यजातिमत्त्वे गव इति इत्येतन्मयाप्यजातिमत्त्वं बोध्यं ॥ काले
 ९ ति ॥ कालाकाशात्मदिशा सर्वगतं ॥ सर्वभूते संयोगित्वं ॥ परममहत्त्वं
 त्वं ॥ जातिविशेषोपपत्तानां अथपरिमाणत्वं ॥ क्षित्वा दिति ॥ क्षि
 स्येजोवाद्याकाशाणां तत्त्वं ॥ तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगु
 णवत्त्वं ॥ अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यं ॥ तेन जातो
 घट इति प्रत्यक्षे जातस्याप्युपनीतमानविषयत्वात्त इति आत्मनि
 जातिरिति ॥ नरा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमतिपरमाण्वादावप्यति ॥
 तस्यापि योग्यत्वात् ॥ महत्त्वलक्षणकारणात्तसंनिधानाच्चैतत्प्रत्य
 क्षं ॥ अथवा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वं च त्वराति ॥ दृष्टियत्ततो

शासिद्विरिति चेत्पंचमी ॥ अथाकाशस्य शब्दं प्रतिजनकत्वे किमवच्छे
 दकमिति चेत् ॥ कवत्वादिकं विशेषपदार्थो चेति ॥ चतुर्थमन्यथासि
 द्माह ॥ जनकं प्रतीति ॥ यत्कार्यजनं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वे वयस्य
 यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते ॥ तस्य तत्कार्यं प्रति पुं अन्यथासिद्ध
 त्वं ॥ यथा कुलालपितृघटं प्रति ॥ तस्य कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जने
 कत्वे अन्यथासिद्धिः ॥ कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वेण पतिः ॥ कुलालमा
 त्रस्य घटजनकत्वात् ॥ पंचमी मय्यथासिद्धिमाहातिरिति मिति ॥ अत्र
 श्यकुपतनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्विज्ञे मय्यथासिद्धमि
 त्यर्थः ॥ अतएव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेक इत्येवमन्यथासिद्धं ॥
 तत्र हि महत्त्वमवश्यं कुपं ॥ तेनानेक इत्येवमन्यथासिद्धं न च

वायुनोऽस्य शो वत्वं ॥ इत्या रं स इति एथि य ने जो वायुषु चतुर्षु इत्या रं स कत्वं
न च इत्या ना रं स क घटा दा व या मिः ॥ इय स म वायि कारण वृत्ति इ
यत्तु या य जाति मत्वं स्थ वि व क्षित त्वात् ॥ आकाश शरी रिणामि
ति ॥ आकाशात्मना म या य वृत्ति स्थि ति क वि शेष गुण वत्वं ॥ आ
काश स्थ वि शेष गुणः ॥ शब्द स चा या य वृत्तिः ॥ यदा किंचि दवच्छेदे
न शब्द उ त्पद्यते त द्वा वच्छेदे न त द् भाव स्था पि स त्वात् ॥ स्थि ति कत्वं च त
त्ता य स्थि ति धं स प्र ति यो गित्वं ॥ यो ग्य वि भु वि शेष गुणा नां स्वी त र वृ
त्ति वि शेष गुण मा श्र य त्वात् ॥ प्र थ म शब्द स्थ हा ती य शब्दे स्त्वे न मा शः ॥ ए व ता
मा ही ना मि ति ॥ ज्ञा ना दि कं हि आत्म नि वि सो शरी रा वच्छेदे नो त्पद्य ते ॥
घटा य वच्छेदे न त द् भावो स्थे व ॥ ए व ता ना दि क म पि स्थि ति द्वा य स्था पि ॥

दृश्यं च यथाप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं ॥ क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः ॥ एथिया
 दोरूपादिविशेषगुणोऽस्त्यस्याप्यवृत्तीत्युक्तं ॥ एथियादावप्यवृत्तिः
 संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तं ॥ न च रूपादीनामपिकदीचित्ताये
 क्षणेनाशसंभवात्क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं सित्यादावति यातमिति वा
 च्यं ॥ चतुः क्षणवृत्तिजयावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वं स्य तदर्थत्वात् ॥ अ
 पेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति ॥ क्षणचतुष्टयं तु न किमपि ज्ञानादिकं ति
 ष्ठति ॥ रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्यायन्यपिरूपादौ वर्तत इति तद्व
 दासतः ॥ इति श्वरज्ञानस्य चतुः क्षणवृत्तित्वात् ॥ ज्ञानत्वं स्य तद्वृत्तित्वा
 ज्ञमेत्युक्तं ॥ यद्याकाशजावात्मनोः साधर्म्यं तदा जयेति न हेयं हेयत्वा
 दिकमादाय लक्षणसमन्वयात् ॥ परममहत्वं स्य तादृशगुणत्वाच्चतु

२५६

र्थक्षणेद्विवादीनामपिपिनाशायुपगमात्तद्विवादीनामपितथात्वात्तद्वा
रणायविशेषेति। त्रिषणवृत्तित्ववाच्यं॥ इष्टादिकमादायात्मनिलक्ष
णसमन्वयात्। रूपेति। पृथिव्यमजसांरूपवत्तद्रवत्तत्वंप्रत्यक्षविषय
त्वंचेत्यर्थः॥ नचचक्षुरादीनांमज्जनकपाकस्थबद्धेरूपमणश्चरूपव
त्त्वंकिंमानमितिवाच्यं। तत्रापितेजस्तेनरूपानुमानात्। एवंवाय्वानीतपृ
थिवीजलतेजोभागाणामपिपृथिवीत्वादिनरूपानुमानं बोध्यं॥ नचघ
टादौद्रुतसुवर्णभिन्नेतेजसिचद्रवत्तत्वंमव्याप्तमितिवाच्यं॥ द्रवत्तव
द्वत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्। घटजितुप्रफटति
षुद्रव्येषुजलेद्रुतसुवर्णादौतेजसिचद्रवत्वसत्त्वात्। तत्रपृथिवीसौदि

सत्तात्तदादाय सर्वत्र समन्वयः ॥ न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमिति व्याप्तं
 चरुपादविति वाच्यं ॥ चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यव्यत्यव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षित-
 तत्वात् ॥ आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति ॥ गुरुणीति ॥ गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथिवी-
 जलसौरित्यर्थः ॥ न च ध्राणोदियाणां वाय्वानीतपार्थिवभागानां च रसदिमत्वे किं
 मानामिति वाच्यं ॥ तत्रापि पृथिवीत्यादिना तदनुमानात् ॥ दूयोरिति ॥ पृथिवीति
 जसोरित्यर्थः ॥ न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं यद्येव द्रव्यादौ चाव्याप्तमिति वा-
 च्यं ॥ नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वा-
 त् ॥ आत्मानरिति ॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनो विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ॥ यदु-
 क्तमिति ॥ ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यं ॥ तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यकेवलान्वयित्वात् ॥
 ते चेति ॥ संख्यादयः पंच ॥ एवे आकाशे साधर्म्यवैधर्म्यनिरूप्यसंशतिप्रत्येकं निरूपय

रतिना
यं

ति। तत्र स्थिति रित्यादीनां गंधहेतुरिति। गंधसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्यपि गंधवत्त्वमात्रं तत्त
णमुच्यते। तथापि पृथिवीत्वज्ञातो प्रमाणेन पन्यासायकारणत्वमुपन्यस्तं। तथाहि पृथिवीत्वं गंधसमवा
यिकारणतावच्छेदकतया सिद्धति। अन्यथा गंधत्वावधि न स्यात्कस्मिन्त्वापत्तेः। न च पाषाणादौ
गंधाभावाद्गंधवत्त्वमव्याप्तिमिति वाच्यं। तत्रापि गंधसत्त्वात् अनुपलब्धिस्तु अनुक्तत्वेन स्तुपपद्य यु
ते कथमन्यतातदुत्तमनिगंध उपलभ्यते। सस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वासाषाणो
पादो नोपादेयत्वं सिध्यति। यद्व्यं यद्व्यध्यं सजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः।
दृष्टं चैतत्तद्वदं परमहापटध्वंसजन्ये। इत्थं च पाषाणपरिमाणोः पृथिवीत्वात्तजन्य
पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं। तथा च तस्योपि गंधवत्त्वे बाधकाभावः। नाना रूपेति। शु
क्लादीकादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते। ननु जलादौ तत्र शुक्लस्य
वसत्त्वात्। पृथिव्यांतु एकस्मिन्निधिभिर्भिन्निपाकवशेन नाना रूपसंभवात्। न च
यत्र नाना रूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिः रूपद्वयद्वुतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य रूपना
शवद्वुतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात्। वैशेषिकेन ये पृथिवीप

रमाणोऽरूपनाशस्य स्तृपांतरस्य च सत्त्वात् ॥ न्यायनयेद्यदादाय पितृसत्त्वा
 लक्षणस्य समन्वयः ॥ षड्विध इति ॥ मधुरकटुकषायादिभेदेन षड्विधोरसः ॥
 स पृथिव्यामेव जले तु मधुर एव रसः ॥ अत्रापि पूर्ववत् रसद्वयवद् इति
 व्यत्ययात् प्रजातिमत्वं लक्षणार्थवित्तेयम् ॥ गंधस्त्विति द्विविध इति वस्तुस्थि-
 तिमात्रं ॥ न तु द्विविधगंधवत्पुष्पमपि लक्षणं ॥ द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात् ॥ दे-
 विध्यं च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् ॥ स्पृश इति ॥ तस्यापृथिव्याः
 अनुष्णाशीति स्पर्शवत्त्वे वा यावद्विवर्तत इत्युक्तं ॥ पाकज इति ॥
 इदं च पृथिव्यास्पर्शाऽनुष्णाशीति इति ज्ञापनार्थं तदुक्तं ॥ पाकज
 स्पर्शमात्रं लक्षणं ॥ अधिकस्य वेद्यर्थ्यात् यद्यपि पाकजस्पर्शः

६ यथैकस्य केशस्य दूरे अप्रत्यक्षत्वे पितृसमूहस्य प्रत्यक्षत्वं x ६

पट्टद्वौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवदुत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वमर्थो बोध्यः ॥ नित्येति ।
सापेक्षिवीद्वधा । नित्या नित्या नित्यर्थः । अणुरलक्षणा परमाणुरूपेण पृथिवी नित्या । तद
न्या परमाणुं मित्रा पृथिवी द्युपुकादिः सर्वाप्यनित्या इत्यर्थः । सेवउ नित्या पृथिव्य
वयवतीत्यर्थः । न च वयविनिर्किमानं परमाणुपुंजैरेवोपपत्तैः । न च परमाणुनामतीन्द्रिय
त्वाद्वदोदः प्रत्यक्षत्वं न स्यात्तदिति वाच्यं । एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वे पितृसमूहस्य प्रत्य
क्षत्वं न चैकस्य लोघट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यं । एको महा नृधा न्यराशि रिति वदुप
पत्तैः । मैवंम् । परमाणोरतीन्द्रियत्वे न तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात् । दूरस्थे केशस्तु नाती
न्द्रियः । सान्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीं दृश्य परमाणुपुंजस्योत्पत्तेर्वा न प्रत्यक्षत्वे वि
रोध इति वाच्यं । उदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् । अन्यथा चक्षुरुष्मादि संततो कदाचिद
स्थत्वप्रसंगात् । न चातितुसते लादीकथमदृश्यदहन संतते दृश्यमानदहनोत्पत्तिरिति
वाच्यं । तत्र तदंतःपातिभिर्दृश्यदहनवयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन

सिद्धां० x अंत्यावयविमात्रवृत्तिवेष्टाववृत्तिजातिमत्त्वेवा x ४

१४

मिति चेत्। भग्नक्षतसंरोहणादिना तदुन्नयनात्। यदि ह स्तादौ शरीरव्यवहारो न
भवति। तदा अंत्यावयवित्वेन विशेषणीयम्। न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति
तिवाच्यम्। तादृशप्रमाणाभावात्। चेष्टावदंत्यावयववृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति
मत्त्वेन तन्मातृपत्येव तत्रादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः। न च न सिंहशरी
रीरकथं लक्षणसमन्वयस्तत्र न सिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात्।
जलीयतेजसशरीरवृत्तितया यद्वत्त्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यम्। कल्पभेदे न न
सिंहशरीरस्य नानात्वेन न सिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्। इन्द्रियमिति। घ्राणाद्रियं
पार्थिवमित्यर्थः। पार्थिवत्वं कथमिति चेत्। इत्थं घ्राणाद्रियं पार्थिवं रूपादिमध्ये गंधस्त्व
वयं जकत्वात्। कुंकुमगंधादिभिरिव जकच्छतेव तत्र न च दृष्टं ते स्वीयरूपादिव्यं जक
त्वादसिधिरिति वाच्यम्। परकीयरूपाद्यव्यं जकत्वस्य तदर्थत्वात्। न च न वशरावगंध

मुक्ता
य १

१४

सिन्धु

१५

स्यात्तत्र जन्यस्नेहाभावात्। तस्य नित्यस्वरूपे योग्यत्वे फलावश्यंभावनियमादिति
चेन्न। अन्यस्नेहजनकतावेच्छेदिकायाः जन्यजलत्वजातिः सिद्धो तदवेच्छेन्न जनक
तावेच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेः। शुक्लरूपमेव जलस्यति दर्शयितुमुक्तं
वर्णः शुक्ल इति। न तु शुक्लरूपवत्वं लक्षणं। अथ वीर्यमिति कद्रवत्ववदवृत्ति
रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं। अभास्वरशुक्लेतररूपाः समाना
धिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वजातिमत्त्वं तदर्थः। रसस्य शीवि
ति। जलस्य मधुर एव रसः। शीत एव स्पर्शः। तिक्रवद्वृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्व
साक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं तदर्थः। तेन शर्करादौ नातव्यासिः। शीतिरस्य
शीवदवृत्तिरस्य शीवद्वृत्तिजातिमत्त्वं तदर्थः। न तु शुक्लरूपमेवाति

व

१५

कुतः। कालिंदी जलादौ नीलिमौपन्थेदिति चेत्तत्र नीलजनकतावेच्छेदिका
याः पृथिवीत्वजातिरभा। जले नीलरूपा संभवात्। कालिंदी जले नीलिप्रती
तिस्वाश्रयोपाधिकी। अतएव विपत्तिविक्षेपे धवलमोपलब्धिः। अथ ज
ले माधुर्ये किं मानं न हि प्रत्यक्षेण कोपिरसस्तत्रावुभूयत। न च नारिकेलज
लादौ माधुर्यमुपलभ्यते एवेति वाच्यं। तस्याश्रयोपाधिकत्वात्। अन्यथा ज
बीरकरवीरसादावम्लाद्युपलब्धेरम्लादिमत्त्वस्यादिति चेत्। हरीत
क्यादिभक्षणस्य जलरसव्यंजकत्वात् न च हरीतक्यामेव जले संगा
द्रसांतरोपत्तिरिति वाच्यं। कल्पनागौरवात्। पृथिवीत्वस्याल्मादिज
नकतावेच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकं। जं बीरसादौ त्याश्रयोपाधिकी

ल

न

अ

तथाप्रतीतिः। एवं जलशरीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जलत्वं जन्यजलत्वं वा
 बोध्यं। घट्टचंदनोदोतुरोत्योपलब्धिश्चंदनंतरवर्तिशीततरसालिल
 स्य तेजःसंयोगाज्जलओष्ण्यप्रतीतिरौपाधिकीस्फुटेवतत्रपाकासंभ
 वात्। स्नेहस्तत्रेति। घृतादावपितदंतर्वर्तिजलस्येव स्नेहः। जलस्य स्ने
 हसमवायिकारणत्वात्तेन जले एव स्नेह इति मंतव्यं। द्रवत्वमिति। सां
 सिधिकद्रवत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः। तज्जनकतावच्छेदकमपि
 तदेवेति भावः। तलादावपि जलस्येव द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षणचंदनानुक्
 ल्यामिति वक्ष्यति। प्रथमवदिति। दृशिव्यवैत्यर्थः। तथाहि। जलद्विविधं।
 नित्यमनित्यं च। परमाणुरूपं च। विस्यं। द्यणुकादिकं सर्वमनित्यमवय

व्यं जलजले अनेकांतिकमिति वाच्यं। तस्य सत्कुरसाभिव्यंजकत्वात्। यदापरकीयेति चेदेवं।
 वायुपनीतसुरभिभागास्तदृष्टं तत्त्वसंभवात्। न च घ्राणेन्द्रियसंनिधौ कर्षस्वगंधमात्रव्यंजकत्वा
 त। तत्रैभिचार इति वाच्यं। द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात्। विषय इति उपभोगसाधनं हि वि
 षयः। सर्वमेव कार्यजातमदृष्टाधीनं यच्च कार्यददृष्टाधीनं। तत्तदुपभोगं साक्षात्सरं प
 र्यावा जनयत्येव। न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्यणुकादि
 कंब्रह्मांडांतं सर्वमेव भवति। शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वपि प्रकारांतरेणापन्यासः।
 शिष्यबुद्धिवेशाद्यर्थः। जलं निरूपयति वर्णः शुक्ल इति। स्नेहसमवायिकारणता
 वच्छेदकतया जलत्वजातिः सिध्यति। यद्यपि स्नेहत्वं नित्या अनित्यवृत्तितया
 नकार्यतावच्छेदकं। तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यं। अथ परमाणो जलत्वं न

वसमेवेतं च अनित्यमपि ■ त्रिविधं । शरीरेन्द्रियाविषयभेदात् । किंतु पृथिवी
तोयोविशेषस्तमाह **द्विकत्विति** । अयोनिजमिति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरी
रमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियरसनं जलीयमित्यर्थः । तथा हिरसः
नं जलीयं गंधाद्यव्यंजकत्वे सति रसव्यंजकत्वात् सत्कुंसाभिव्यंजकोदकवत् ।
रसनसंनिर्कर्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयं । विषयं दर्शयति । **सिंधुरिति** । हिमाद
सिंधुसमुद्रः । हिमंतुषारः । उमादिपदात्सरित्कासारकादिः सर्वो ग्राह्यः । न च हि
मकरकेयाः कठिणत्वात् पार्थिवत्वमिति वाच्यं । उष्मणा विलीनयोस्तयोर्जलत्वं
स्य प्रत्यक्षा **सिद्धत्वात्** । यद्रव्यं यद्रव्यध्वंसजन्यमिति व्योमर्जलोपादानोपा
देयत्वसिद्धेः अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायां कठिण्यप्रत्यय

सि.मु.

स्यभ्रांतत्वात्। तेजो निरूपयति। स्पर्श उष्ण इत्यादिना। उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठा जाति
१७ स्पर्शविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः। इत्थं च ज न्योष्णोऽसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशे
त्व षः। तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलस्येवानुसंधेयं। न चोष्णस्पर्शबलं चंद्रकिरणाद
वव्याप्तमिति वान्यं। तत्राप्याष्णस्य सत्त्वात्। किंतु तदंतःपाति जलस्पर्शेनाभिभ
वाद्यग्रहः।। ऐवं रत्नकिरणादोपाधि वस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरा
दोचानुद्भूतत्वाद्यग्रहः। रूपमित्यादिवैश्वानरे मरकतकिरणादो यपा
धि वरूपेणाभिभवाद्युक्तरूपाग्रहः। तद्रूपाग्रहे धर्मिणो योपि शुपत्वं न स्या
दिति चेन्न। अन्यदीय रूपेणैव धर्मिणाग्रहे संभवात्। शरवस्येवपि तपी
ति म्ना। वहेस्तु शुक्लरूपं नाभिभूतं किंतु तदीय शुक्लमभिभूतमित्य

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ये नैमित्तिकमिति। सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात्। न च नैमित्तिकद्रवत्वं लक्ष
णं दहनादावव्याप्तमतिव्याप्तं च घृताद्याविति वाच्यं। पृथिव्यवृत्तिर्नैमित्तिकद्र
वत्ववद्वृत्तिर्नातिमत्तस्याविवक्षितत्वात्। पूर्ववदिति। जलस्यैवेत्यर्थः। तथा
हि। तद्विविधं। नित्यमनित्यं च परमाणुरूपं नित्यं तदन्या नित्यमवयवविज्ञात
चेत्त्रेधा। शरीरं इंद्रियविषयभेदात्। शरीरं मन्यो निजमेवेति। तच्च सूर्यलो
काद्योपसिद्धं भ्रूयोविशेषस्तमाह। इन्द्रियमिति। चक्षुस्तजसंपरकी
यस्पर्शाद्यव्यंजकत्वे सति परकीयरूपव्यंजकत्वात् प्रदीपवत्। प्रदीप
स्य स्वीयस्पर्शव्यंजकत्वादाद्यं परकीयं। मण्यादेः स्वीयरूपव्यंजकत्वा
द्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयं चेति। अथवा प्रभाया एव दृष्टं त

सि० मु

१८

त्वसंभवादाद्यं परकीयं न देयं। चक्षुः संनिर्गच्छे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं दे-
यं। विषयं दर्शयति। वाक्सीति। ननु सुवर्णस्य तेजसत्वे किं मानमिति चेन्न। सु-
वर्णं तेजसं। असत्तिप्रतिबंधके अत्यन्तान्तरसंयोगेऽप्यनुष्ठियमानद्रवत्वा-
धिकरणत्वात्। यन्नेवं तन्नेवं यथा पृथिवी। न चाप्रयोजकं। पृथिवीद्रवत्व-
स्य जलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगिनाश्रयत्वात्। ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य
पार्थिवपदार्थस्यापि तदानीद्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न। जलमध्यः
स्थमशीक्षोदेव तस्याद्रवत्वात्। उपरतुपीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगि-
पिरूपापरावृत्तिदर्शनेन तत्प्रतिबंधकं विजातीयरूपप्रतिबंधकद्रवद्रव्य-
कल्प्यते। तथाहि। आग्निसंयोगीपीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रति

१८

२ विजातीय २

बंधकद्रवद्रव्यसंयुक्तः। अत्यन्ताग्निस्संयोगेऽपि पूर्वरूपविज्ञातीयरूपानधिक
रणत्वात्। जलमध्यस्थपीतपटवत्। तस्य च पृथिवी जलभिन्नस्य तेजस्वः
निष्पद्यमात्। वायुं निरूपयति। अपाकज इति। अनुष्णाशीतस्पर्शस्य
पृथिव्यामपि सत्त्वादत उक्तमपाज इति। अपाजस्पर्शस्य जलाद्वापि
सत्त्वादत उक्तमनुष्णाशीत इति। एतेन वायवीया विजातीयस्पर्शादशी
तः। तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः। एष वायुस्पर्शादिलिङ्गकः॥
वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिर्कंपेरनुमीयते। विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्द
न तृणोदीनां धृत्याशाखादीनां कंपेन च वायोरनुमानात्। यथा च वायु
नप्रत्यक्षस्तथा अग्नवक्ष्यते। पूर्ववादिति। वायुर्द्विधा। नित्यानित्यश्च। पर

सि.मु ४ अत्रयोविशेषस्तमाह॥ देहव्यापीति ४

१९

माणुरूपो नित्यः। तदन्योऽनित्यः। समवेतश्च सोऽपि त्रिविधः। शरीरेंद्रिय
विषयभेदात्। तत्र शरीरमयो निजापिश्याद्यादीनां परंतु जलीयैतजसवाय
वीयशरीराणां पार्थिवभागो पृष्ठभाद्रगक्षमत्यं। जलादीनां प्राधान्याज्जली
यत्वादिकमेवेति। शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिंद्रियत्वकं। तच्च वायवीयं
रूपादिक्वैमध्यै स्पर्शस्यैव व्यंजकत्वात्। उग्रासंगि सलिले शैत्यव्यंजक
व्यंजनवायुवत्। विषयं दर्शयति। प्राणादिरिति। आकाशं निरूपयति। आ
काशस्येति। आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तिकत्वात् तदाकाशत्वादिकं
न जातिः। आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं वैशेषिककथनंतु विशेषगुणांतरं
व्यवच्छेदाय। एतन्नप्रमाणमपि दर्शितं। तथा हि शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणा

प्रा

१९

४ यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः॥ तस्या चतुर्विध्यं प्राणादभेदादित्युक्तमाकरे ४

योग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वात्। स्पर्शवत्। शब्दोद्रव्यसमवेतो गुण
त्वात् इत्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगु
णः। अग्निसंयोगात् आसमवायिकारणत्वाभावे सति उक्ताकारणगुणपूर्वकप्र
त्यक्षत्वात्। सुखवत्। जलपरमाणुरूपो द्रव्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति।
नदिकालमनोगुणा विशेषगुणत्वात्। नात्मविशेषगुणे बहिरिन्द्रिययोग्य
त्वात् रूपवत्। इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यगगननामकं सिध्यति वा
च्यं। अथावद्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात्। तत्र च शरीर
स्य विषयस्याभावादिन्द्रियदर्शयति। इन्द्रियमिति। नन्वाकाशे

नम

सि.मु

२०

यदि
लि

प्यनादेकं सिद्धं। श्रोत्रं पुरुषभेदाभिन्नं। कथमाकाशस्यादस आह। ए
कः सन्नपीत्यादि आकाशे एकः सन्नपि उपाधेः कर्णशक्त्याः भेदाद्भिन्नं भि
न्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः। कालं निरूपयति। अन्यानामिति। तत्र प्रमाणं द-
शयितुमाह। जगतामिति। तथा हि रक्षन्ती घट इत्यादि प्रतीतिः सूर्यपरिस्प
दादिकं विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पदादिना घटादेः संबंधो वाच्यः। स
च संयोगादि नै भवतीति काल एव संबंधो घटककल्प्यते। इयं च तस्याश्र
यत्वं मैव सम्यक् प्रमाणांतरं वदति परापरत्वेति। परत्वादिवुद्धेरसाधारणं
निमित्तं काल एव परत्वापलव्ययोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघ
वादतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः। न च कल्पकालस्य स्थोक्षणादिमास

२०
नम

र

वर्षादिसमयभेदेन स्यात्तदेउमाह। क्षणादिरिति। कालस्त्रयोपि तत्रोपाधि
 भेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः। उपादिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं
 कर्मपूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागोवा। पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागोवाउ वा॥
 तरसंयोगावच्छिन्नकर्मवानचउत्तरसंयोगान्तरक्षणव्यवहारो न स्यादि
 तिवाच्यं। कर्मोत्तस्य सत्वादिति। महाप्रकये तु क्षणव्यवहारो यद्यस्ति तदाऽ
 अनापत्या ध्वंसेनैवोपपादनीय इति। दिशं निरूपयति। दूरान्तिके लिकेति।
 दूरत्वमंतिकत्वं चेदशिक परत्वमपरत्व बोध्यं। तदुत्तरे साधारणं बीजं
 दिगे वैदेशिक परत्वा परत्वयो समवायिकारण संयोगाश्रयतयादि
 कसिध्यातीति भावः। ननु एकैव दिग्यदितदा प्राची प्रतीच्यादिव्य

सि० मु

२१

बहाराः कथं उपपद्यंताम तद्दे उ०। उपाधीति। यदा यत्पुरुषस्यो दयगिरिसं
निहितायादिक तदा तत्पुरुषस्य सा प्रतीची। एवं उदयगिरिव्यवहिता च प्र
तीची। एवं सुखदुःखितत्पुरुषीयसुमेरुसं निहितादिगुदीची। तद्व्यवहि
तात्ववाची। सर्वेषामेव वर्णानामेकरुत्तरतस्त्विति नियमात्। आत्मा
न निरूपति। आत्मेति। आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिका
रणतावच्छेदकतया सिध्यति। इश्वरेऽपि सा जातिरस्ति यदृष्टादिरूप
कारणाभावात् न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः। नित्यस्वरूपयोग्यस्य फलावश्य
भावइत्यस्या प्रयोजकत्वात्। परंतु ईरेसा जातिर्नास्ति वा प्रमाणाभावात्।
न च दर्शमद्रव्यत्वापत्तिः। ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः। अधिष्ठाता

२१

इन्द्रियाणां शरीरस्य च साक्षत्परंपरया वा चेतन्यसंपादकः। यद्यप्यात्मानि
अहंजाने अहंजसि अहंस्वोत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव। तथापि विप्रतिप
न्नप्रतिप्रथमतएव शरीरादिभिन्नस्तत्त्वतीति गोचर इति प्रादिपादितुं न शक्य
त इत्यतः प्रमाणं दर्शयति। **करणहीति**। वास्यादीनां चिदाकरणानां कर्ता
करमंतरेण फलावश्यं भाव इत्यस्याप्रयोऽकं तु पधानं दृष्टं एवं चक्षुरा
दीनां सातकरणानां फलोपधानमपि कर्तारमंतरेण नोपपद्यत इत्यति
रिक्तः कर्ता कल्प्यते। ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्तु अतः हे ओ शरीरस्येति।
ननु चेतन्यज्ञानादिकमेव मुक्तात्मना त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि
तदभावेकाक्षतिः। प्राणाद्यभावस्तु न ज्ञानाद्यभावस्य सिद्धिरिति चेन्न

सि०मु

२२

शरीरस्य चेतन्ये बाल्ये विलोकि तस्य त्साविरे स्मरणानुपपत्तः। शरीरा
णामवयवोपचयापचयरूपाद्यविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरीरो
त्पन्नसंस्कारेणाद्वितीयशरीरिसंस्कार उत्पद्येत इति वाच्यं। अनेकसं
स्कारकल्यणगौरवात्। एवं शरीरस्य चेतन्ये बालकस्य प्रवृत्तिर्न स्या
त्। इष्टसाधनतात्तानस्य तथैतुत्वात्। तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावका
भावात्। मन्मते तु जन्मांतरानुभूत इष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणेनैव
प्रवृत्तिः। न च जन्मांतरानुभूतं स्मर्यते इति वाच्यं। उद्धाधकाभा
वात्। अत्र त्वनायत्वाजीविनाद्येष्टमेवाद्धाधकं कल्यणं। इष्टं च संसार
स्यानादितयात्मना। अनादित्यसिद्धावनादिभावस्य नाशसंभवान्नि

२३

त्यत्वं संभवतीति बोध्यं। ननु चक्षुरादीनां ज्ञानोदोकरणत्वं कर्तृत्वं चास्तु वि
रोधकं धर्माभावाद् तदुक्तं आह। तथात्वं चेदिति। तथात्वं चेतन्यं उपधातेनाश्रयत्वं
अर्थाच्चक्षुरादीनामेव कथमिति। पूर्वचक्षुषासाक्षत्वं तानां चक्षुषाभावे
स्मरणं न स्यात्। अनुभववितुरभावादन्यस्यानुभूतस्य न्येन स्मरणसंभ
वादनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः।
ननु चक्षुरादीनां चेतन्यमास्तु मनसस्तु नित्यस्य चेतन्यस्यादत्त आह। म
नोपीति। मनसाणुत्वात्प्रत्यक्षमहत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञानसुखादि
सत्त्वे तत्प्रक्षानुपपत्तेरित्यर्थः। यथा च मनसाणुत्वं तथा गेवक्ष्यते। न च
स्तुविज्ञानमेवात्मा। तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनं ज्ञानसुखा

सिद्धां

२३

रत्नरी

पूर्व

अं ३

न २

(मुक्ता ०

दिकं तस्ये वाकारविशेषः। तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं। पूर्वपूर्वविज्ञा
नस्यान्तरविज्ञाने ह तुल्यात् स्फुटसाव्यालयः विज्ञानधारानिरावृत्ति
वा। मृगमदवास्वनायावसन इव पूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्त
रविज्ञाने संक्रातत्वात् नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न। तस्य जगदि
षयत्वे सार्वज्ञापतिर्यत्किंचिद्विषयत्वे विनिगमकाभावात् स्फुटसावपि
विषयावभासप्रसंगाच्च तदानीं निराकाराचिह्नं तद्विरुद्धवर्तत इ
ति चेन्न तस्य प्रकाशत्वप्रमाणाभावात्। अन्यथा घटोदोनामापि ज्ञानत्वा
पतिः। चेष्टापत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनाभावादिति वाच्यं। घटोदरनु
भूयमानस्यापह्नपितुमशक्यत्वात्। आकारविशेष एवायं विज्ञान

२३

स्येति चेत् किमयमाकारोतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं विज्ञानव्यति
 रिक्तेन ज्ञातिरिच्यते चेत्तर्हि समुदाहरेण नीलाकारोऽपि पाताकारस्यात्
 स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात्। **आपाद रूपो** नीलत्वादिविज्ञाधमइ
 ति चेन्न नीलत्वादीनां विरुधानामेकस्मिन्ने समावेशात्। इतरथाविशे
 धावधारणस्यैवद्वयरूपपादत्वात्। नवावासनासंक्रमः संभविति। मात
 पुत्रयोरापि वासनासंक्रमप्रसंगात्। न चोपादानोपादेयभावोऽत्रियाम
 कइति वान्ये। वासनायाः संक्रमप्रसंगे **संभूत** उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्र
 मइति चेन्न। तदुत्पादकाभावात्। चित्तोवोमेत्पादकत्वे संस्कारानंत्य
 प्रसंगः। क्षणिकविज्ञाने प्रतिशये विशेषः कल्पतइति चेन्न। मानाभा

वा ५

सि.मु.

दा२

२४

वात्। कल्पनागोरवाच्च। ऐतेन क्षणिकशरीरेष्वेव नैतन्यमिति प्रत्युक्तं। गोर
वादतिशयेमानाभावात् बीजावामपि सहकारिस्मवधानाभ्यामेवाप
त्तेः। कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात्। अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गोरवानित्यविज्ञानमे
वात्मा। अविनाशी वा अरेयमात्मा सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेरिति
चेन्न। तस्य सर्वविषयत्वासंभवस्य दर्शितत्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे माना
भावात्सविषयस्याप्यनुभवात्तदज्ञानमिन्नो नित्यआत्मेति सिद्धं। स
त्यज्ञानमिति ब्रह्म परजीविषु नोपयुज्यते। ज्ञानाज्ञानसुखिवादिभि
र्जीवानां भेदासिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः। अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः।
योपीश्वराभेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्

रामे

२४

स्तौति। अभेदभावनयेव पतितव्यमिति वदति। अतएव सर्वेष्वत्मानः समर्पिता
इति श्रूयते। मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायत इत्यपि न। भेदस्यानित्य
त्वेन नाशयोगात्। भेदनाशपिव्यक्तिद्वयं स्यास्यत्येव। न च द्विचमपि नश्यतीति
वाच्यं। तदानीं धर्मैके ब्रह्मणिसत्यत्वाभावापिसत्यस्वरूपतदितिवत्तद्वित्वाभा
वेपि द्वात्मकोताविति सुबचत्वात्। मिथ्यात्वाभावो धिकरणात्मकस्तत्र
सत्यत्वमिति चेन्न। एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यता। प्र
त्येकमेकत्वापि पृथिवी जलं यानगाध इति वदुमयं नैकमित्यस्य सर्वजनसि
धत्वात्। योपि तदानीं अभेदप्रातिपादक आगमः सापि नार्थस्वत्वादि
ना साम्यं प्रातिपादयति संपदाधिक्यपुरा हि तां यं राजा संवृत्त इति वत्।

सि.मु.

२५

अतश्च निरञ्जनः परमं साम्यमुपेतीति श्रूयते। ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखात्मा
किंतु ज्ञानाया श्रेया नित्यं विज्ञानमानन्दब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञाना
श्रय एवोक्तायः सर्वज्ञ इत्याद्यनुरोधादानन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः॥
आनन्दोऽपि ह्यस्वभावे उपचर्यते भाराद्युपगमसुखी संवत्तो ह्यमिति वत्
अस्तु वा तस्मिन् नानन्दो न त्वसावानन्दः असुखमिति श्रुतः। न विद्यते सुख
यस्यैति कुतो नार्थमिति चेन्न किं कल्पनापत्तः। प्रकरणविरोधात्
आनन्दमित्यत्र मत्वर्थप्रत्यविरोधादिति संक्षेपः। एतेन प्रकृतः कर्त्री॥
पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किंतु चेतनः। कार्यकारणयोरेवेदात्ता
यनाश्रयतिका कार्यसाधकविपत्तयानाशानस्यादित्येककरणत्वं तस्य॥

राम

२५

निष्काशाभिहतुदपणस्यैवमलिनिम्मा। कर्तव्यमिति व्यापारं शिः तेनानि अयवती
बुद्धिः। तत्परिणामेन शानेपुरुषस्यात्तात्विकः ४७

बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्यात्तत्त्वमनं। बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामश्चे
वमहत्तत्त्वमंतःकरणमित्युच्यते। तत्त्वत्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गात्
तस्याएव इन्द्रियप्रणालिकया परिपरिणतिमज्ञानरूपाद्यदादिनासंबधः।
पदेषु कर्तृत्वाभिमाने बुद्धौ चेतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममैव कर्तृ
व्यमितिमदंशः। पुरुषोपपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रातिबिंबतात्विकोद
पणस्यैव सुरेवापरागः। इदमित्यविषयो पराग इन्द्रियप्रणालिकया
परिणतिभेदस्तात्विकः संबधः। दर्पणमलिनिम्मेव सुरवस्योपलब्धि
रुच्यते। ज्ञानवत्सुरवेष्टाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरैव कृतिसा
मानाधिकरण्येन प्रतीतेः। तद्विज्ञाने मानाभावाच्चेत्तनो अहं करो

४८ नच बुद्धिश्चेतनापरिणामित्वात्। इति मतमप्यस्तत्त्वदृष्टभोगानामिव चेतन्यस्यापि सामानाधि
करण्यप्राप्तिः ४९

सि.मु०

२६

मिति प्रतीतिः। चेत्तन्यां शोभमशति चेन्न। इत्यंशोपि किं नेष्यते। अन्यथा बु
द्धेर्नित्यत्वमाक्षाभावा नित्यत्वे तत्सर्वमस्य सारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृ
तेः कार्यत्वात् बुद्धेरचेतन्या। कार्यकारणयान्तादात्म्यादिति चेन्न। आसि
ध्ये। कलुजन्यत्वमानाभावात्। वीतरागजन्मादशनात्तु अनादित्व। अ
नादेर्नाशासंभवा नित्यत्वात्। किं प्रकृत्यादिकल्पनेन। नच प्रकृतेः कि
यमाणा निगुणः कर्माणि सर्वशः। अहंकारविस्मृतात्मा केताहमिति मन्यत
इत्यनेन विरोध इति वान्य। प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिष्टादिभिः कर्ता
हं कर्ताहमेवत्यस्य तदर्थत्वात्। तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु य इत्या
दिवदताभवावता प्रकटीकृतो यमुपरिष्ठाशाय इति संक्षेपः। धर्मा धर्मा हा
श्रय इति। आत्मन्यनुषज्यते। शरीरस्य तदा श्रयत्वं दहात्तरकृतकमणा

२६

देहांतरेणाभोगानुपपत्तेः अर्धंशो विशेषगुणयोगः तदिति योग्यविशेष
 गुणो संबन्धेनात्मनः प्रत्यक्षमवतिनत्वन्यथा। अहं जाने अहं करोमीत्या
 दिप्रतीतिः प्रवृत्तीति। अयमात्मा परदेहो प्रवृत्त्यादिना नुमीयते। प्रवृत्ति
 रत्र चेष्टा। ज्ञानेष्टा प्रयत्नादीनां देहभावस्थोक्तप्रायत्नात्। चेष्टायाश्च प्रयत्न
 साध्यत्वात्। चेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः। तत्र चेष्टा तमा
 हास्येति। यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा साराश्रियं ध्या
 नुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मापीति भावः। अहंकारस्ये
 ति। अहं करोहमिति प्रत्ययस्य सस्य श्रयो विषय आत्मानं शरीरादिः।
 मन इति। मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रज्ञा अविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चे

अ

सि०मु०

२७

त्यर्थः। रूपाद्यभावेन इन्द्रियांतरायोग्यत्वात्। विप्ररिति। विप्रत्वं परममह
त्परिमाणवत्त्वं। तच्च पूर्वमुक्तं मापि स्पष्टार्थमुक्तं। बुध्यादिति। बुधिसु
खदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः। पूर्वमुक्तो वेदितव्याः। अत्रैव प्रसंगा
द्बुधेः कतिपयप्रपञ्चं दर्शयति। बुधिसुखदिविधेति। द्विविध्यव्यत्याद
यति। अनुभूतिरिति। प्रत्यक्षमिति। इन्द्रियजन्यज्ञानं प्रत्यक्षं। यद्यपि म
नोरूपेण इन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं तथापि इन्द्रियत्वेन रूपेणोद्दिष्टाणां यत्र
ज्ञानकारणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितं। ईश्वरप्रत्यक्षं तददृश्यं। इ
न्द्रियाथ सान्निर्कर्षात् न ज्ञानमव्यपदृश्यमव्याभिचारिव्यवसाया
त्मकप्रत्यक्षमिति सूत्रेणैवोक्तत्वात्। अथवा ज्ञानाकारणकज्ञानं प्रत्यक्षं।

२७

यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादि कंयस्यमर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेतुविषयकं ज्ञानमनुमितिः॥

२ श्वरानी २

अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणे
ति २ अनुभवस्य करणत्वात् तत्र तत्र व्याप्तिः। इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणं। परामर्श
जन्यज्ञानमनुमितिः। न च कादाचित् हेतुविषयका अनुमिता व व्याप्तिः रिति वा
च्यं। तादृशज्ञानवत्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अथवा व्याप्तिज्ञा
नकरणकं ज्ञानमनुमितिः। एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः। पदज्ञान
करणकं ज्ञानं शाब्दबोधः। वस्तुतोया किंचिदनुमितिव्याक्तिमादाय तद्व्याक्तिवृत्तिप्रत्य
क्षवृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वं। एवं या किंचित्प्रत्यक्षादिव्याक्तिमादाय तद्व्याक्तिवृत्त्यनुमित्य
३ किञ्च वृत्तिजातिमत्त्वप्रत्यक्षादिकं वाच्यमिति प्रत्यक्षं। न चेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजना
३ अतः न्यूनत्वं। ४ श्रोण जादोति। श्रोणजरासनं चक्षुषस्पर्शने श्रोत्रं मानसमितिषडिधंप्रे
त्यक्षं। ५ अन्यप्रत्यक्षस्यैवानिरूपणीयत्वात्। उक्तसूत्रानुसारतु गौचर इति॥

ग्राह्य इत्यर्थः। गंधत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादिपरिग्रहः। गंधस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्वृ-
 त्तिर्ज्ञातिरेपि प्रत्यक्षाः। गंधाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यामिति बोध्यं। तथा
 रस इति। रसत्वादिसहि ल इत्यर्थः। तथा शब्दत्वादिसहि ल इत्यर्थः। गंधोर-
 सश्चोद्भूतो बोध्यः। उद्भूतरूपमिति। ग्रीष्मोष्माद्यावनुद्भूतरूपमिति न तत्प्रत्य-
 क्षं। तद्वृत्तिः। उद्भूतरूपवन्ती। योग्येति। पृथक्कादि कामपियोग्यव्यक्तिवृत्तिर्बो-
 ध्यः। तादृशः। योग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः। चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह। गृह्णाती-
 ति। आलोकसंयोगा उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षेकारूपं। तत्र द्रव्यचाक्षुषप्रत्य-
 क्षतयोः समवायसंबन्धेनैककरणत्वं। द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवायसं-
 बन्धेन। द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवा

यसंबंधेनेति। उद्गतेति उद्गत्तस्य। शब्दद्रव्यत्वयोगो वरः। सोऽपि उद्गत्तस्य शो
पित्परीत्वादिसहितः। रूपान्यादिति। रूपभिन्नरूपत्वादिभिन्नं चक्षुषोययो
ग्यंतत्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यं तथा च पृथक् संख्यादेयाये चक्षुर्ग्राह्यगुणा
उक्ता एव क्रियाज्ञातयो योग्यावतयश्च त्वयोग्याह्या इति। अत्रापि त्वगिन्द्रि
यज्ञान्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपकारणं। तथा च बाहिरिन्द्रियज्ञान्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपका
कारणमिति। नवीनास्तु बाहिरिन्द्रियप्रत्यक्षे रूपकारणं। प्रमाणाभावात्।
किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपस्याज्ञानप्रत्यक्षे च स्पष्टः कारणमन्वयव्यतिरेकात्। बाहि
रिन्द्रियद्रव्यप्रत्यक्षे के कारणमिति चेन्न किंचित्। आत्मावति शब्दभिन्नावि
विशेषगुणवत्वाप्रयोजकत्वमस्तु। रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न वायो

स्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसंगात्। दृष्टापत्तिरिति चेत्। स्पर्श एव लाघवात् कारणमस्तु
प्राभाया अप्रत्यक्षत्वे विष्टापत्तिरित्येव किं न स्यात्। स्मात्प्रभाष्येऽप्यामीति वद्वयं स्पृ
शामीति प्रत्यक्षत्वाद्वायोरपि प्रत्यक्षं भवत्येव। बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य
न वा स्पर्शस्याहेतुत्वं। वायुप्रभेयोरैकत्वं गृह्यत एव कचिद्वित्यादिकमाधि
कचिन्संख्यापरिमाणाय ग्रहोद्दिष्टादित्याहुः। त्वचोयोग इति। त्वद्भूमः सं
योगो ज्ञानसाधन्ये कारणमित्यर्थः। किं तत्र प्रमाणं। सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा
पुरीततिवत् मानेन मनसा ज्ञानो जननामिति। ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भवि
ष्यति। अनुभवरूपं वा स्मरणरूपं वा। नाप्यः। अनुभवसामुग्यभावात् तथा
हि। प्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनः संयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चा

क्षुषादिप्रत्यक्षं। ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं। ज्ञानाद्यभावे चात्मनोपि न
प्रत्यक्षमिति। व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः। सदृश्यज्ञानाभावान्नोपमि
तिः। पदज्ञानाभावान्नशाब्दबोधः। इत्यनुभवस्यामुग्यभावान्नानुभवः॥३॥
दोषकाभावाच्च न स्मरणं। मैवं सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेना
त्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। तदतर्हि द्रियत्वे मानाभावात्सुषुप्तिप्राक्कालोत्प
न्नेच्छादिनिर्विकल्पकमेव नियमेन जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् अथवा
ज्ञानमत्रैव त्वद्भ्रमनः संयोगस्य यदि कारणत्वं तद्वारासनया क्षुषादिप्रत्य
क्षकाले वाच्यप्रत्यक्षं स्यात्। विषयत्वकं संयोगस्य त्वद्भ्रमनः संयोगस्य च
सत्त्वात्। परस्परप्रतिबंधादेकमापि वा न स्यात् इति। अत्र केचित्सर्वोक्तयु

तद्यात्तद्वन्नः संयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादि सामान्यास्पर्शनादिप्रतिबंध
 कल्पमनुभावा नुरोधेन कल्पत इति । अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधा अर्मेनः संयोग
 स्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यं । चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले च ज्ञानः संयोगाभावात् न त्व
 चप्रत्यक्षमिति । मनो ग्राह्यमिति । मनो जन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । मतिर्ज्ञा
 नं कतिर्यत्तद्वत् सुखत्वादिकमपि मनो ग्राह्यं । एवमात्मापि मनो ग्राह्यः ।
 किंतु मनोमात्रेणैव मनो यर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वाद् न नोक्तैः । निर्विकल्पारव्यमि
 ति । चक्षुः संयोगाद्यनंतरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न संभ
 वाति । पूर्वं विशेषणस्य घटत्वाद् ज्ञानाभावात् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञा
 नस्य कारणत्वात् तथा च प्रथमतो घट घटत्वयोर्विशिष्टज्ञाननगार्ह्ये वशा

नं जायते तदेव निर्विकल्पकं तेन न प्रत्यक्षं । तथा हि । वैशिष्ट्या न नगा हि ज्ञानं
स्य प्रत्यक्षत्वं न संभवति । घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मानि ज्ञानं प्रका
रीभूय भासते । ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं प्रकाशयः स एव विशेषणमित्युच्यते ।
विशेषणे यदि विशेषणं तद्विशेषणता वच्छेदकं तत्प्रकारकं ज्ञानं विशिष्टं वै
शिष्ट्यं ज्ञाने कारणं । निर्विकल्पके च घटत्वादि कं न प्रकारस्तेन घटत्वादिवि
शिष्टघटादिवैशिष्ट्यभाजनं ज्ञाने न संभवति । घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिवि
शिष्टज्ञानं न संभवति । जात्यातिरिक्तपदार्थस्या केचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमा
त् महत्त्वपादुधुति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्वं समवायसंबन्धेन कारणं द्रव्यसमवेतानां प्र
त्यक्षे स्वाश्रये समवायसंबन्धेन तत्समवेतप्रत्यक्षे स्वाश्रये समवेतसमवायसंबं

धेनकारणमिति । इन्द्रियमिति । अत्रापिषड्विध इत्यनुपपद्यते । इन्द्रियत्वं तु
न जातिः । शब्दादीनां सांकर्यात् । किंतु शब्दे तरोद्भूतविशेषगु
णानां श्रयत्वे सति शानकारणमनः संयोगाश्रयत्वं । आत्मादिवारणा
यस्य तं । उद्भूतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्दे तरेति । विशेषगुणस्य
रूपादेः श्रवणसत्त्वाद् उद्भूतमिति । उद्भूतत्वं न जातिः । शुक्लादीनां सं
करात् न च शुक्लादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति नाच्यं । उद्भूतरू
पत्वादिना वाक्षेपाद्यौ जनकत्वानुपपत्तः । किंतु शुक्लादिव्याप्यमनु
द्भूतत्वं नानातदभावकृच्छ्रोद्भूतत्वं । तच्च संयोगादावपि तथा यश

देसरोदूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादावस्यतो विशेषेति। कालादिवारणाय वि
शेष्यदलं इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राच्यं मते प्रत्यक्षजनकत्वा
त्। इन्द्रियावयवावर्णाय कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकत्वे
या कारणभित्तचक्षुः संयोगाश्रयस्य कालादेर्वारणाय मनः प
मनः पदं। ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय ॥ करणमिति।
असाधारणकारणं करणं असाधारणत्वं व्यापारः सन्निक
र्षः। षडिधसन्निकर्षमुदाहरणद्वारा दर्शयति। द्रव्यग्रह इति ॥ द्रव्य
व्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यं। द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमजा

यजन्त्यमेवमग्रेषु ॥ वस्तुतस्तु इदं चाक्षुषं प्रति चक्षुः संयोगः मकार
रणं ॥ इदं समवेतं चाक्षुषं प्रति चक्षुः संयुक्तं समवायः ॥ इदं समवेतं
चाक्षुषं प्रति चक्षुः संयुक्तं समवेतं समवायः ॥ एवं मन्यत्रापि विशि
ष्टैव कार्य कारण भावः ॥ परंतु पृथिवी परमाणु नीले नीले चं
पि वी परमाणो पृथिवीत्वं चाक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परंपरयो
द्भूत रूप संबंधस्य महत् संबंधस्य च विद्यमानत्वात् ॥ तथा
हि ॥ नीले जातिरेके वधर नीले परमाणु नीले च वर्तते ॥

त्वादिय हः॥ परमाणु चक्षुः संयोगस्य सहत्वा वदित्तत्वा
 भावात्॥ एवं वायुवातो न स तादि चक्षुः पंतत्र चक्षुः
 संयोगस्य तृपा वदित्तत्वात्॥ एवं यत्र घटस्य पृष्ठा
 वदित्तेना आलोका संयोग चक्षुःषविशेषणं बोध्यं॥ ए
 वंद्वयप्रस्थाशानप्रत्यक्षेत्व क संगः कारणं॥ द्वयसम
 वेतस्याशानप्रत्यक्षेत्व क संयुक्त समवायः॥ द्वय

३३

समवेतसमवेतस्याशानप्रत्यक्षेत्व क संयुक्त सम
 वेतसमवायः॥ अत्राविम हत्वा वदित्तत्वा मृद्गतस्या
 शान्वदित्तत्वा च पूर्ववदेव बोध्यं॥ एवं गंधप्रत्यक्षे
 द्राणयुक्त समवायः॥ रसप्रत्यक्षे रसन संयुक्त सम
 वायः॥ गंधसमवेतप्रत्यक्षेस्य द्राणजन्यप्रत्यक्षे द्राण
 संयुक्त समवेतसमवायः॥ रससमवेतस्य रसनप्रत्य
 क्षे रसनयुक्त समवेतसमवायः॥ कारणं॥ शब्दप्रत्य

क्षेओत्रावच्छिन्नसमवायः॥शोद्धासमवेतप्रत्यक्षेआव
 गप्रत्यक्षेओत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः॥अत्रसर्वत्र
 प्रत्यक्षेलोकि कंबोध्यं॥वक्ष्यमाणमलोकि कप्रत्यक्ष
 मिंद्रियसंयोगादिकंविनाविभवति॥एवमात्मप्रत्य
 क्षेमनःसंयोगआत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षेमनःसंयु
 कसमवायः॥आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षेम ३७
 नसंयुक्तसमवेतसमवायःकारणं॥अभावप्रत्यक्षे

तथान्वमहत्वसंबंधोघटनीलमादायवर्ततेरूपसंधंस्तु
 उभयमादायेववर्तते॥एवंएथिवित्तेपिघटादिकमादायम
 हत्वसंबंधोबोध्यः॥एवंवायोतदीयस्यशार्दीचसत्ता
 याश्चाक्षुषप्रत्यक्षस्यात्॥तस्मादुद्धृतचूपावच्छिन्नक्षुः
 चैसंयुक्तसमवायस्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षेरादृशच
 कःसंयुक्तसमवेतसमवायस्यद्रव्यसमवेतसमवेतप्र
 त्यक्षकारणत्वंवाच्यं॥इत्थंचपरमाणुनीलादीननील

समवायप्रत्यक्षे चंद्रियसंबन्धविशेषणताहेतुः॥ वेशि
षिकमते तु समवायानप्रत्यक्षः॥ यदि स्यादित्यादि
अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धि कारणं॥ तथा हि॥
भूतलादौ घटादिज्ञाने घटाभावादिक न ज्ञायते॥
तनाभावोपलंभप्रतियोग्युपलंभाभावः कारणं॥
तत्र योग्यताप्यपेक्षिता सान्वप्रतियोगि कस्याप्रसं

त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा ॥ तदर्थ
श्चप्रतियोगिनोद्यतोदेः सत्वप्रसत्क्याप्रसंजित
उपलंभनृपः प्रतियोगीयस्य सः उपलंभाभावोभा
वप्रत्यक्षहेतुः ॥ तथाहि ॥ यत्रासंभलोकासंयो
गादिवर्तते ॥ तत्र यद्यत्र घटस्याताहि उपलभ्येते
त्वादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादिप्रत्यक्षं भवति

न धूमत्वेन संनिकर्षेण धूम इत्येवं नृपं सकल धूम वि
 षयकं ज्ञानं न स्यात्तत्र धूमत्वे जायते ॥ अत्र यदी
 द्रियसंबन्धमित्येवोच्यते तदा धूलीपटलेन धूम
 प्रमानं तरे सकल धूम विषयकं ज्ञानं न स्यात्तत्र
 धूमत्वेन सहेन्द्रियसंबन्धाभावात् ॥ मन्मते इन्द्रिय
 संबन्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूमः ॥ इति ज्ञानं
 तत्र प्रकारं भूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः ॥ इन्द्रियसं ३७

अंधकोरे तु नापादयितुं शक्यते न ते घटाभावादेरंधका
 रे न चाक्षुषप्रत्यक्षे स्यात्तत्र प्रत्यक्षं तु भवत्येव आलो
 कसंबन्धं विनापि स्यात्तत्र प्रत्यक्षे स्यात्पादयितुं शक्य
 त्वात् ॥ गुरुत्वादिकं यद्वियोग्यं तदभावस्तु न प्रत्य
 क्षः ॥ गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुं मशक्यं वागु
 वायो उद्भूतं नृपाभावः ॥ पाषाणे सौरमाभावो गुडोति
 काभावः वज्रो अनुष्यत्वाभावः शत्रोश्चादाभावः ॥

आत्मनि सुखाभाव एवमादाय स्तादिन्द्रिये गृह्यंते ॥ तत
प्रक्षस्यापादयितुं शक्यं तत्त्वात् स संसर्गावभा प्रत्यक्षे
प्रतियोगिनो गियोग्यता अन्योन्यावभावावप्रवत्यक्षे अ
धिकरणयोग्यत्वमपेक्षितं ॥ अतस्तं भादोपि शाचा
दिभेदोभिचक्षुषा गृह्यते एव ॥ प्रत्यक्षं लोकि कादो
लोकिकभेदेन द्विविधं ॥ तत्र त्रलोकिकप्रत्यक्षे षोडश
संनिकर्षा उक्ताः ॥ अलोकिकसंनिकर्षा निहर्षा

वर्ति ॥ अलोकिक इति ॥ व्यापारसंनिकर्षः सामान्य
लक्षण इति ॥ सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः ॥ तत्र लक्षल
णभेदेन यदि स्वप्नपदमुच्यते तदा सामान्यस्वप्न
प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लिभ्यते ॥ तच्च इंद्रियसंबन्धवि
शेष्यकज्ञाने प्रकारिभूतो बोध्यः ॥ तथा हि ॥ य
त्र चेन्द्रियसंबन्धुको धूमादिस्तदिन्द्रियकं ॥ धूम
इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः ॥ त

इंद्रियसंबंधस्यैव लोकि को ग्राह्यः। इदं च बाहिरिंद्रियसु लेमा
मानससु लेतुज्ञानप्रकारीभूतसामान्यं संनिकर्षः॥ परंतु स
मानानां भावः सामान्यं॥ तच्च क्वचिन्नित्यधूमत्वादि॥ क्वचि-
च्चा नित्यं घटादियत्रे को घटः संयोगसंबंधेन भूतले समवा-
यसंबंधेन कपाले वा ज्ञातः तदनंतरं सर्वेषां घटवत्तां भूतला-
दीनां कया ज्ञानां वा ज्ञानं भवति॥ तत्रेदं बोध्यं॥ परंतु सा-
मान्यं येन संबंधेन ज्ञायते तेन संबंधेनाधिकरणानां प्र

ह
ह
व्यासतिः॥ किंतु यत्र घटनाशानंतरं तद्वद्वत् स्मरणं जातं
तत्र सर्वेषां घटवत्तां भानं न स्यात्॥ सामान्यस्य तदानीमभावा
त्किंचेंद्रियसंबंधविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र प
रदिनेर्द्वन्द्वियसंबंधं विनापि तांशप्रकारीभूतसामान्यस
त्वात् सकलविषयकं ज्ञानं कुतो न जायते॥ तस्मात्सामा
न्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह आसत्तिरिति प्र
त्यासत्तिरित्यर्थः॥ सामान्यज्ञानमिति॥ तथा च सामान्य
लक्षणादयत्र लक्षणाशब्दस्य विषयोर्थः॥ तेन सामान्यं ३८

विषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति लभ्यते ॥ ननु चक्षुःसंयोगो यदि
कं विनापि सामान्य ज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकल यदादीनां प्र
त्यक्षं स्यादत आह ॥ तदिन्द्रियजेति अस्यार्थः ॥ यदा बहिरि
न्द्रियेण सामान्य लक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किंचिद्व्य
र्माणे तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्य ज्ञानस्य सामग्र्येण
क्षित्ता ॥ सा च सामग्री चक्षुःसंयोगादिकं तेनांधकरा
दौ चक्षुरादिना तादृश ज्ञानं न जायते ॥ ननु ज्ञानलक्ष
णा प्रत्यासत्तिर्ज्ञानरूपा यदि सामान्य लक्षणा विज्ञान

रूपा तदा तयोर्भेदो न स्यात्तदा ह विषयीति ॥ सामान्य
ज्ञानपाप्रत्यासत्तीति हि तदा श्रयस्य ज्ञानं जनयति
ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरक्तं यदिष्य कं ज्ञानं तस्यैव
प्रत्यासत्तिरिति अत्रायमर्थः प्रत्यक्षसंनिकर्षविना
भानं न संभवंति धूमत्वेन स कल धूमानां वन्दि तेन स
कल वन्दीनां च भानं कथं भवति तदर्थं सामान्यल
क्षणास्वीक्रियते न च सकल वन्दि धूमाभावे काक्ष ३९

तिरिति वाच्यं प्रत्यक्षधूमोवाङ्गि संबंधस्य धर्मो ही तत्त्वाद
यधूमस्य चानुपस्थिति तत्त्वात् धूमोवाङ्गि व्याप्तो न वे
तिसंज्ञायानुपपत्तः ॥ मन्मते तु सामान्यलक्षणया सक
लधूमोवाङ्गि स्थितौ कालांतरा यदेवांतरा यधूमो
वाङ्गि व्याप्यत्वसंदेहः संभवति न च सामान्यलक्षणस्य
विणास्वाकारप्रमेयत्वेन सकल प्रमेयत्वशो न ज्ञाते सा

सार्वज्ञा पतिरिति वाच्यं ॥ प्रमेयत्वेन कसल ज्ञाने जाते विशि
ष्यसकलपदार्थानामज्ञानत्वेन सार्वज्ञानाभावात्त एव ज्ञा
नलक्षणा अस्तीकारे स्मरामि चंद्रमामिति ज्ञाने सौरभस्य भा
नं कथं स्याद्यद्यपि सामान्यलक्ष्योर्गो सौरभस्य ज्ञानं न संभ
वति तथापि सौरभस्य ज्ञानं ज्ञानलक्षणा ॥ एवं धूमत्वे
न धूलिपटलं यत्र ज्ञानं तत्र धूलिपटस्यानुच वसोये
मानं ज्ञानलक्षणा योगिनो द्विविधा ॥ युक्तायुं जा

४०

धूमलेरेखां पश्यति तदनंतरं धूमो वह्नि व्याप्य इत्येवं त्रयं व्या-
 प्तिस्मरणं तस्य भवति ॥ पश्चाच्च वह्नि व्याप्य धूमवानयं पर्व-
 त इति ज्ञानं भवति ॥ स एव परा मर्त्य इत्युच्यते तदनंतरं
 वल्लोयं वह्निमानिति ज्ञानं जायते ते देव अनुमितिः ॥ प्राची-
 नाः वदन्ति व्याप्यत्वेन जायमानं धूमादि-लिंगमनुमितिक-
 रणमिति तदुपपत्तिं जायमानमिति ॥ लिंगस्यानुमि-
 त्ति करणत्वे युक्तिमाह अनागतादीनि ॥ यद्यनुमितौ लिं-

गंज्ञां करणं स्यात्तदा अनागतेन विनष्टेन चालिं गुणानुमि-
 तिर्न स्यात् अनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावादि-
 ति ॥ व्याप्यस्येति ॥ व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह स्या-
 वगादि ज्ञानं अनुमितौ जनकं ॥ तच्च व्याप्यः पक्षे इति ज्ञा-
 नं पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानं वा अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति
 ज्ञानात्पक्षे साध्यमिति त्याकारिका पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञा-
 नात्पक्षः साध्यवानिति द्विविधादविपरामर्शात्पक्षः साध्य

वानित्येवानुमितिमित्यन्ये ॥ ननु वद्वि व्याप्य धूमवानयं पर्वत
 इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षोत्ततो धूवं
 मोद्वि व्याप्या इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेव अनुमितिदशीति
 नात् व्याप्तिविशिष्टं वेशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणं
 किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारपक्षधर्मता ज्ञानत्वेन कारणत्वं
 अवश्यकत्वात् ॥ विशिष्टज्ञानकल्पने गोरवाच्चेति चेत् ॥ न
 व्याप्यतावच्छेदकज्ञानेपिवद्वि व्याप्यवानयमिति ज्ञानादनु ६२
 मित्युत्पत्तेः ॥ लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता ज्ञानत्वेन हे न

नाम्न अतो योगजधर्मस्यापि हे विध्यं ॥ युक्तस्य तावद्योगज
 धर्मसहायेन मनसा आकाशापरमाण्वादिति निखिलपदार्थगो
 चरं ज्ञानं सर्वदेवभवितुमर्हति द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोपि
 सहकारीति ॥ अनुमिति युसादयति ॥ व्यापारस्त्विति ॥ अ
 नुमायामनुमितौ ॥ व्याप्तिकरणं ॥ परामर्शो व्यापारः ॥ त
 था हि ॥ येन पुरुषेण महानसा दो धूमवत्स्यो व्याप्तिर्गृही
 ता पश्चात् स एव पुनः कंचित्सर्वतादो अविधिन्नमूलो

तुलं किंच धूमवानिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः॥ व्याप्यतावच्छेद
कीभूतधूमत्वप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वात्॥ न च गृह्यमाणव्या
तावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यं॥ चेन्न
स्य व्याप्तिग्रहे मे त्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तेः॥ य
दितत्पुरुषस्य गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषी
यपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदज्ञानं
ते कार्यकारणभावः॥ मन्मते तु समवायेन व्याप्तिप्रकारकं

पक्षधर्मता ज्ञानं स्वभावो येनानुमितिं ज्ञमययतीति नानंतकार्य
कारणभावः॥ यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च
स्वतंत्रं कारणमित्युच्यते॥ तदा कार्यकारणभावद्वयं॥ वक्ति
व्याप्यो धूम आलोकावान् पूर्वत इति ज्ञानाप्यनुमितिः स्या
दिति॥ इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनी
यं फलमुखगोखस्यादोषयित्वादिति॥ व्याप्यो नाम व्याप्याश्र
यः॥ तत्रा व्याप्तिः केत्यत आह ----- हदादि॥ साध्येति चे३
वक्तिमाधूमादित्यादौ साध्यं वक्तिः साध्यवान्महानसादि तद्व्या
हदादि

सेविनाक्षतिः॥ साध्यवदन्यावृत्तित्वंचसाध्यवदन्यवृत्तित्वत्वाव
 छिन्नाभावः तेन धूमवान्वहेरित्यत्र साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वा
 भावे विनातिव्याप्तिः॥ अत्र यद्यपि द्रव्यगुणकर्मान्यत्वविशिष्टस
 त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः सत्तायाश्च एक्यात्साध्यवदन्यस्मि
 न्गुणादाववृत्तित्वं न्नास्ति॥ तथापि हेतुतावच्छेदकवृत्तेणावृत्ति
 त्वंचान्यं॥ हेतुतावच्छेदकवृत्त्यवच्छेदकमिति फलितार्थः ननु के
 कलान्वयित्वात् दोसाध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः किंच
 सत्तावान्जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्यादौ हेतुता

वच्छेदकसंबंधेन समवायेन वृत्ते सप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरत आह अ
 थवेति॥ हेतुचं निष्ठा यस्य सत्ता॥ विरहो अभावः॥ तथाच
 स्तर हेत्वधिकरणवृत्तियो अभावप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः
 सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः॥ अत्र यद्यपि बद्धिमान्धूमादित्या
 दौ हेत्वधिकरणवत्तादिरित्यभावप्रतियोगित्वं तत्तत्प्रमाणे
 रस्तीत्यव्याप्तिः॥ नच सामानाधिकरण्यवन्निधूमयोरेव व्या
 प्तिरिति वाच्यं॥ तत्तद्वहेरित्युभयाभावादित्यात्॥ एकसत्त्वे वि
 द्येनास्तीति प्रतीतगुणचान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च

तथापि साध्यता वच्छेदकं प्रति योगिता वच्छेदकमिति वाच्यं ननु नुपत्वव्या
 प्यजातिमहान् पृथिवीत्वादित्यत्र साध्यता वच्छेदिका नुपत्वव्या
 व्याजास्यसासां च श्रुत्वादिनूपाणां नीलधरादिवृत्त्यभा
 वप्रतियोगिता वच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेत् ॥ न तत्र
 परंपरया नुपत्वव्याप्तिव्याप्तिव्यजातित्वस्येव साध्यता वच्छेदकत्वात्
 ॥ न हि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यां मास्ति नु
 पव्याप्यजातिमन्नास्ति इति बुद्ध्यापत्तेः ॥ साध्यादिभेदेन व्या
 प्तेर्भेदात्तादृशस्य साध्यता वच्छेदकता वच्छेदकप्रतियोगि

तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः ॥ धूमवान्वहेरित्यादौ साध्यवद
 न्यस्मिन्नयः किं तादृशवन्हेः सत्यान्नातिव्याप्तिः ॥ अत्र येन संबन्धेन सा
 ध्यं तेनेव साध्यवान्बोध्यः ॥ अन्यथा समवायसंबन्धेन वक्षिमान् वक्ष्य
 वयवस्मादा अन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्ति
 प्रसंगात् ॥ साध्यवदन्यस्य साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कभे
 दवान्बोधः ॥ तेन यत्किंचित्त्वक्षिमातो महानसादिभिर्नेपर्वतादौ
 धूमस्य संवेपिनस्ततिः ॥ येन संबन्धेन हेतुता तेनेव साध्यवदन्यावृत्तित्वं
 बोध्यं ॥ तेन वह्निवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन स

तावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येवलक्षणघटकमित्यपि-----हे
त्वधिकरणं न हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यं ॥ तेन द्रव्यं
गुणकर्मान्यत्वाविष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताकरणगुणानिष्ठा
करभावप्रतियोगित्वेपि द्रव्यस्य नाव्याप्तिः ॥ हेतुतावच्छे
दकसंबन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यं ॥ तेन समवायेन धूमाधि
करणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि च न हेतुर्नाव्याप्तिः
अभावश्च प्रतियोगिव्याधिकरणो बोध्यः स्तेन कविसंयो

गीएतद्वृक्षत्वादित्यत्रमूलावच्छेदेनेतद्वृक्षवृत्तिकविसंयोगाभा
वप्रतियोगित्वेपिकवियेसंयोगस्यनाव्याप्तिः॥ नचप्रतियो
गिव्याधिकरणत्वंयदिप्रतियोग्यनाधिकरणावृत्तित्वंतथैवाव्या
प्तिः॥ प्रतियोगिनः कविसंयोगस्यानधिकरणेगुणादोवर्त
तेयोअभावस्येस्तववृक्षेमूलावच्छेदेनसत्वात्॥ यदिप्रतियोग्य
धिकरणावृत्तित्वंतदासंयोग्यं गीसत्वादित्यादोवव्याप्तिः॥ चेद
सत्ताधिकरणेगुणादोयः संयोगाभावस्तस्यप्रतियोग्य

ज्ञानवान्सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाधिकरणे घटादे विषयताया ज्ञानाधिकरणे त्वेपिन
क्षतिः इत्थं च वद्विमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन वद्वि विरहस
त्वेपिन क्षतिः ॥ ननु प्रतियोगिता वच्छेदका वच्छिन्नस्य कस्यचिदनधिकर
णत्वं ॥ तत्सामान्यस्य वा यत्किंचित् प्रतियोगिता वच्छेदका वच्छिन्नान
धिकरणत्वं वा विवक्षितं ॥ आद्ये कपिसंयोगी एतद् दृष्टात्त्वादित्यत्राया
प्तिः ॥ कपिसंयोगस्य भावस्य हि प्रतियोगिता वच्छेदका वच्छिन्नो दृक्षा
वृत्तिरपि कपिसंयोगो भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति ॥ द्वितीयं तु
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रसिद्धिः ॥ सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्ष

णवृत्तित्वविशिष्टस्याभावात्मात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरण
त्वात् ॥ न च वद्विमान्मा धूमादित्यादौ घटाभावादेः स्वाभावा
त्मकप्रतियोग्याधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्य
ता वच्छेदकसंबंधेन तत्प्रतियोग्यनाधिकरणत्वमस्त्येवेति
कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाप्रसिद्धिरिति वाच्यं ॥ घटाभा
वे यो वद्विभावस्तस्मै घटाभावात्मकतया घटाभावस्य व
द्विरपि प्रतियोगी ॥ तदधिकरणं च पर्वतादिरिति क्रमे

प्रति योगि व्याधिकरणस्याप्राप्तिरित्यात् ॥ यदित्युघराभावा
दोवत्तभावादिभिन्नइत्युच्यते ॥ तथापि धूमाभाववान्व
देरभावादित्यादावव्याप्तिः ॥ तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधे
स्वरूपसंबंधस्तेन संबंधेन च सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वण क्षणवृ
त्तित्वस्याविशिष्टस्वाभावाधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति ॥
तृतीये मत्तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ अव्याप्तिः
तत्रात्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावकपिसंयोगस्य चेद

धिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति च्यं ॥ हेत्वधिकरणे प्रति योग्यन
धिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याविवक्षितत्वात् ॥ प्रति योग्यनधिक
रणं हेत्वधिकरणमिति निष्कर्षः ॥ प्रति योग्यनधिकरणं च प्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणं बोध्यं ॥ तेन विशिष्टस
तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादेर्विशिष्टसत्ता
भावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वे विन क्षतिः ॥ अत्र च साध्य
तावच्छेदकसंबंधेन प्रति योग्यनधिकरणत्वं वाच्यं ॥ तेन

प्रतियोगितावच्छेदकं गुणस्यामान्याभावत्वमपि तदवाच्छिन्ना
नधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति ॥ मेवं ॥ या दृश प्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्तत्वादृशं प्रति
योगितानाश्रयत्वस्याविवक्षितत्वात् ॥ कालोद्यतवान्काल
परिमाणादित्यत्र प्रयोगिव्यधिकरणाभावप्रसिद्धिः ॥ हेत्व
धिकरणस्य माहाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषां मेवाभा
वानां सध्यतावच्छेदकसंबन्धेनाविशेषतया प्रति योग्यधि

करणत्वसत्वात्॥ अत्र केचित्॥ महाकालान्यत्वविशिष्ट
यदाभावस्तत्र प्राप्ति योगिव्यधिकरणः॥ महाकालस्य
यदाधारत्वेपिमहाकालान्यत्वविशिष्टयदाधारत्वात्
॥ महाकाले महाकालभेदाभावात् वस्तुतस्तु प्राप्ति यो
गितासंबंधेन प्राप्ति योग्यताधिकरणी भूत इत्यधिकरण
वृत्त्यभावप्राप्ति योगिता सामान्येयत्वं संबंधावच्छिन्नत्वय
धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबंधेन तत्तथैव विधिन्न

लोभयाभयावसत्वान्नाव्याप्तिः॥ ननु प्रमेयवद्भिमानधूमादि
अ त्यादो प्रमेयवद्भित्वावच्छिन्नत्वं प्रसिद्धं॥ गुरुधर्मस्यानव
छेदकत्वात् इति चेत्॥ न कंबु ग्रीवादिमान्ना॥ स्तीति प्रती
त्या कंबु ग्रीवादिमत्वावच्छिन्न प्रतियोगिता विषयीकरणे
न गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः॥ व
क्षरुतित्वमित्यत्र यक्षत्वं किं तदाह सिद्धा धायिषेति॥ सि
द्धा धायिषा विरह विरशिष्टायाः सिद्धेरभावपक्षता॥ तद

वान् पक्ष इत्यर्थः॥ सिद्धा धायिषामात्रं न पक्षता॥ विनापि सिद्धा धायिषां
घनगर्जितेन मेघानुमानात्॥ अस एव साध्यसंदेहो विन पक्षता
॥ विनापि संदेहं घनगर्जितेन मेघानुमानात्॥ सिद्धो सत्याम
पि सिद्धा धायिषासत्तेनुमितिर्भवत्यो वातः॥ सिद्धा धायिषा विर
ह विरशिष्टत्वं सिद्धो विशेषणं॥ तथा च यत्र अधिर्नास्ति तत्र सिद्धा
धायिषायां सत्यामसत्यां च पक्षता॥ यत्र सिद्धा धायिषास्ति
तत्र सिद्धो सत्यामसत्यां च पक्षता॥ यत्र सिद्धिरस्ति सिद्धा ध

विषाचनास्ति तत्र न पक्षता ॥ सिषाधयिषा विरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वा
त् ॥ ननु यत्र परामर्शानंतरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा ॥ तत्र सिषा
धयिषा काले परामर्शानां ननु मितिः यत्र सिषाधयिषा सिद्धि
परामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषेव नास्ति ॥ एवमन्यत्रा
पि सिद्धिकाले परामर्शकाले वा न सिषाधयिषा ॥ योग्यविभुत्ति
विशेषगुणानां योगपदं निषेधात् ॥ तत्कुतः सिषाधयिषा वि
रहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेत् ॥ न यत्र वह्निव्याप्य
धूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षस्मरणं वा ततः सिषाध

स्य तत्त्वे तु व्यापकत्वं बोध्यं ॥ व्यापकसामानाधिकरण्यं व्या
प्तिः ॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन सा ॥ व्याधिकरणे हेतुतावच्छे
दकसंबंधेन हेतोवृत्तित्वं इत्थंच कालो घटावान् कालपरि
माणादित्यादौ संयोगसंबंधेन घटाभावप्रतियोगिनो घ
टस्यानधिकरणे महाकाले वर्तमानः प्रस एव संयोगेन घ
टाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसंबंधावच्छिन्न

विषासत्रपक्षतासंपत्तयेतद्विशेषणावत्रयकत्वादिति॥ अत्रेहं बोध्यं॥
यादृशयादृशसिषाधयिषासत्वेसिद्धिसत्वेयंल्लिंगकानुमितिस्ता
दृशतादृशसिषाधयिषाविरहविरावाश्रित्यभावस्तल्लिंगका
नुमितौपक्षता॥ तेनसिद्धिपशमर्शसत्वेयत्किंचित्ज्ञानंजायत
मितिीच्छयामपिनानुमितिः॥ वाक्किंचाप्यधूमवानूपर्वतोवाक्किमा
नितिप्रत्यक्षसत्वेप्रत्यक्षातिरिक्तंज्ञानंजायतमितिीच्छयांनुभ
वत्येव॥ एवंधूमपशमर्शसत्वेआलोकेनवाक्किमनुमिनुयामितिी
छायामपिनानुमितिः॥ सिषाधयिषाविरहकालेयादृशसि

धिसंत्वेनानुमितिस्तादृशीसिद्धिविशिष्यवक्तव्या॥ तेनपर्वतस्तेज
स्वीपापाणामयोवह्निमानितिज्ञानसंत्वेपिअनुमितेर्नविरोधः॥ परं
तुपक्षतावक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धावपि
तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति
प्रतिपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसिद्धिरेवप्रतिबाधिका॥ पक्षताव
च्छेदकासामानाधिकरण्येनानुमितिंप्रतिनुसिद्धिमात्रंविरो
धि॥ इदंबोध्यं॥ यत्रायंपुरुषोनवेतिसंशयानंतरेपुनुषत्वव्या
प्यकरादिभानितिज्ञानंतत्रासरख्यामनुमित्स्यायांपुनुषस्यप्र

धित्वात्तेदोषः ॥ यद्विषयकत्वं च यादृशं विशिष्टविषयकत्वं बोध्यं ॥ तेन वा
 धममास्यादनुमितिविरोधित्वेपि तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् न हेतुदो-
 षः ॥ न च वक्ष्यमाणव्याप्यपाषाणमयत्वावानिति परामर्शकाले वद्वि-
 व्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात् तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यं
 ॥ इष्टापत्तेः ॥ अन्यथा वायस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः ॥ तस्मात्तत्र भ-
 मादनुमितिप्रतिबंधमात्रं ॥ हेतुस्तु न दुष्टः ॥ इत्थं च साध्याभावव-
 द्दति हेत्वादि कंदोषः ॥ तद्वत्ता चेहेतोयेन केनापि संबंधेनेति न व्या-
 ॥ परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञास्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभा

सत्त्वं सन्नित्यपक्षे विरोधिव्याप्यादिकमेव तथा तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसं-
 बंधेन न चेवं वद्विमान् धूमादित्यादौ पक्षे ध्यासां भावविषयकत्वेना-
 नुमितिविरोधित्वात्तज्ज्ञानरूपसंबंधेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात् सत्त्वे
 तोरपि बाधितत्वापत्तिरिति ॥ २ वाच्यं ॥ तत्र ज्ञानस्य संबंधत्वा क-
 ल्पनादत्र सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं हाशेरेण सत्कल्पना तत्र बा-
 धितव्यवहाराभावादित्याहुः ॥ अनुमितिविरोधित्वं च अनु-
 मितिसत्करणज्ञानान्यतरविरोधित्वं तेन व्यभिचारिणीना

व्याप्तिः ॥ हेतुज्ञानं च यत्ने तु कं विषयकं तत्ते तु कानुमिति प्रतिबंधकं
 ॥ तेन एक हेतौ व्यभिचारज्ञाने हेतुं तरेणानुमित्युत्पत्तात् तद्भा
 वाभाद्यनवगाहित्वा च व्यभिचारिज्ञानस्यानुमिति विरोधित्वा
 भावेपिनक्षितिरिति संक्षेपः ॥ यादृशसाध्यपक्षे क हेतौ याव
 तो दोषास्तदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वं ॥ पंचत्व कथेनं तु त
 त्संभवास्तुलाभिप्रायेण एवंसाधारणाद्यन्यतमत्वमनेकां
 तिकत्वं ॥ साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः ॥ तेन व्याप्तिज्ञा ५६

त्यसंभवति न त्वनुमितिः ॥ असौ अनुमित्ता विरहविशिष्टसमानवि
 षयकप्रत्यक्षसामग्रीकामिनी जिज्ञासावत्त्वात् तत्रेण प्रतिबधि
 का ॥ एवं परामर्शानंतरं विना प्रत्यक्षेष्ठां पक्षादिप्रत्यक्षानुसत्तेः
 ॥ प्रत्यक्षेष्ठा विरहविराशिष्टानुमितिसामग्रीभिन्नविषयकप्र
 त्यक्षे प्रतिबंधिका हेत्वाभासान्विभजते अनेकांतिक इति ॥ त
 ल्लक्षणं च यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति विरोधत्वं तत्त्वं ॥
 तथाहि ॥ व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति विरो

नप्रतिवधः क्रियते ॥ असाधारणः साध्यासमानाधिकरणः ॥ सा
ध्यसामाधिना करण्यः ग्रह ष प्रतिवधः क्रियते ॥ अन्येतु ॥ स
पक्षारुति साधारणः ॥ सपक्षश्च निश्चित साध्यावान् ॥ इयं
च यदा पक्षे साध्यनिश्चयश्च स्तराना साधारण्यं तत्र हेतो
र्निश्चयादित्याहुः ॥ अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावा प्रति
योगि साध्य कादिः ॥ अनेन च व्यतिरेक व्याप्तिज्ञान प्र
तिबंधः क्रियते ॥ विरुद्धस्तु साध्यव्यापकी भूताभाव प्र

तियोगी ॥ अयं च साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकः ॥ सत्य
तिपक्षेस्तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः ॥ अत्र हेतुरेक एवेति
शेषः ॥ साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्तइ
त्यशक्तिविशेषोपरुजापकत्वाच्च विशेषः ॥ सत्यतिपक्षः साध्या
भावव्याप्यवानूपक्षः ॥ अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप
कत्वप्रकारकोपस्थितिकालीनतदभावव्याप्यत्वेनोप
स्थितिविषयस्तथेत्यन्ये ॥ अत्र च परस्परस्य राभावव्याप्य

बल विव्याप्यदर्शनं तत्राधिकैतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबधान्मसं
शयः॥ फलवलेनचाधिकबलसमवलभावकपुल्लतइत्याहुः॥
तन्म॥ तदभावव्याप्यवताज्ञानेसतितदुपानीतभानविशे
षशाब्दबोधादेरनुदनयात्॥ लौकिकसन्निकर्षजन्यदोष
विशेषाजन्यज्ञानमात्रेतस्यप्रतिबंधकत्वालाघवात्॥
नतूपनीतभानविशेषेशाब्दबोधेचपृथक्प्रतिबंधकत्वा

गोरवात्॥ तथाचप्रतिबंधकसत्वात्कथमनुमितिशिनिनाहिलो
किकसन्निकर्षस्तुलेप्रत्यक्षमिवसत्प्रतिपक्षस्तुलेसंशया
कारानुमितिःप्रामाणिकीयेनानुमितिभिन्नत्वेनाविविशे
षणीयंयत्रचकोटिद्वयमाप्यवताज्ञानंतत्रोपयजाप्राप्याप्य
ज्ञानासंशयः॥ नामधाअगृहीताप्राप्याप्यकस्येवविरोधिता
नस्यप्रतिबंधकत्वादिति॥ असिस्सादित्वाश्रयसिद्ध्याद्यम्य
तमात्रपाआश्रयासिद्धिःपक्षपक्षतावच्छेदकस्याभावः॥

यत्र कांचनमयः पर्वतो वद्विमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न कांचनमय इति ज्ञाने विद्यमाने कांचनमये पर्वते परामर्शः प्रतिबंधः कलं ॥ स्वरूपासिद्धिस्तपक्षे व्याप्यत्वाभिमतः स्यात्मावः ॥ अत्र हृद्द्वयं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतः स्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्य हेतुसाक्षात्ज्ञानेन रूपस्य परामर्शस्य प्रतिबंधः कलं ॥ साध्याप्रसिध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिः ॥ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साध्याप्रसि

५७

वता ज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबंधः कलं ॥ अत्र केचित् ॥ यथा घटाभावव्याप्यवता ज्ञाने विधत्तं चक्षुः संयोगे सति घटवता ज्ञानं जायते ॥ यथा च सत्यविषीतत्वाभावव्याप्यशंखत्ववता ज्ञाने सति वितादिदोषेषीतः शंख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति ॥ तथा सप्ततिपक्षस्तुले संशयरूपानुमितिर्भवति मयत्र चेकको

स्थिः॥ एतज्ज्ञाने जाते कांचनमयवद्विमानित्यादौ साध्यतावच्छेद
कविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबंधः फलं॥ एवं हेतौ हेतुताव
च्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः॥ यथा कांचनमयधूमादित्या
दौ गुह्यतयानीलधूमत्वस्य अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतु
ज्ञानाभासत्वे तु कव्यातिज्ञानादेरभावः फलं एवं वद्विमा
नीलधूमादित्यादौ गुह्यतयानीलधूमत्वस्य न हेतुतावच्छेद
त्वमविव्याप्यतासिद्धिरित्यपि वदंति वाप्यस्तपक्षे साध्या

भावसाध्यवदन्यत्वादिः॥ एतस्य चानुमितिप्रतिबंधः कलं॥ त
५८ त्थर्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षजन्यदोषवि
शेषजन्यतत्थर्मिकतद्ज्ञानमात्रे विरोधीति॥ न च संशय
साधारणपक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुतिमिकारणं॥ तदि
रोधितयान्च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वं मिल्युक्तं॥
साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेः॥ एवं साध्याभा ५९
वज्ञानप्रमात्वज्ञानमपिन प्रतिप्रतिबंधकं प्रमाणाभावाद्दो

ध वि। करत्वा वास्य निमित्ति प्रतिबंधकत्वं वाच्यं ॥ एवं यत्रोत्पत्तिश्च
गावच्छिन्नघटादौ गंधव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञाने तत्र बाधस्ये
व प्रतिबंधकत्वं वाच्यं न च पक्षे घटे गंधसत्त्वात् ॥ कथं बाध इति
वाच्यं ॥ पक्षतां च छेदकदेशा कालावच्छेदे नानुमिते रनुभव
ध सिद्धत्वादिति ॥ सत्प्रतिपक्षतावति द्वाप्यभिन्नो यो यो हे
त्वाभासस्तद्वाप्योयः सतन्मस्यैवांतरर्भवति ॥ अन्यथा
हेत्वाभासस्यधिक्यप्रसंगात् बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षोभिन्न

व ॥ स्वतंत्रे छेदेन सुनिना पृथगुपदेशात् ॥ सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु
न प्रतिबंधक इति ॥ यस्य पक्ष इति ॥ स पक्षविपक्षवृत्तिसाधारण
इत्यर्थः ॥ स पक्षसाध्यवान् ॥ विपक्षः साध्यवाद्भिन्नः ॥ विनुत्थ-
वारणाय स पक्षवृत्तित्वमुक्तं ॥ वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यं
॥ विनुत्थस्य साधारणत्वे विदूषकता बीजस्य भिन्नतया तस्य परा-
र्थक्यात् ॥ यस्तूभयस्मादिति ॥ स पक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः ॥
स पक्षः साध्यवतया निश्चितः विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चि-

तः॥ शब्दो नित्यः शब्दो नित्यः शब्दो नित्यः शब्दो नित्यः शब्दो नित्यः
 सदा सपक्षत्वं यदादीनां मेव ॥ तच्छावृतिं च शब्दत्वमिति ॥ त
 दातसाधारणं ॥ यदेतु शब्दे निश्चयस्तदा नासाधारणः ॥ इदं
 तु प्राचां मते ॥ नवीनमतं पूर्वमुक्तं ॥ केवलान्वाये पक्ष इति ॥
 सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् ॥ सामा
 नाधिकरण्यग्रहस्थलांतराभावान्नानुमितिः ॥ इदं तु न स
 म्यक् ॥ पक्षे कदे शो स ह चारग्रहे पक्षतेरभावात् ॥ अस्तु वा ६०

रवाच्च ॥ अन्यथा सत्यतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञा
 नप्रभात्वविषयकत्वेन प्रतिबंधकता पक्षे ॥ किंतु भवज्ञानाना
 स्कंदितबाधबुद्धेः प्रतिबंधकता तत्र भवमत्वत्रांकाविघट
 ने प्रामाण्यज्ञानं कचिदुपयुज्यते ॥ बाधस्थले पक्षे हेतुस
 त्वेवामिचारः पक्षे हेत्वाभावे स्वतृप्तासिद्धिरेव दोष इति वा
 च्यं ॥ बाधज्ञानस्य व्यभिचारिज्ञानादेर्भेदात् ॥ किंच य
 त्र परामर्शानंतरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारिज्ञानादेरपि किं

सयह चाराग्रहः॥ तावत्ताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु हेत्वाभा
सत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तं॥ यः
साध्यवतीति॥ एवकारेण साध्याधिकरणत्वावच्छेदेन हेत्वभा
वो बोधितः॥ तथा च॥ साध्यव्यायकीभूताभावप्रतियोगि
त्वं तदित्यर्थः॥ असिद्धां विभजते॥ आश्रयासिद्धिरित्यादि
पक्षासिद्धिरिति॥ आश्रयासिद्धिरित्यर्थः॥ अपरेति॥ स्वरू
पासिद्धिरित्यर्थः॥ नीलधूमाधिकशक्तिः॥ नीलधूमत्वं गुणुत्त

मानहेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मोत्तराद्यदित्ये
व व्याप्यतावच्छेदकत्वात् ॥ धूमप्राग्भावाच्चित्तसंगहाय स्वसमानाधिकरणे
ति ॥ कपिसंयोगतदभावाप्यवतापरामर्शोपिनसत्प्रतियक्षितत्वं मतउ
क्तं विबुध्योरिति ॥ तथान्वस्वसाध्यविबुध्यसाध्याभावव्याप्यवताप
व्याप्य रामर्शो कालीनसाध्यवतापरामर्शो विषय इत्यर्थः ॥ साध्यशून्य इति ॥
पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः ॥ तनघटे गंधसत्त्वेपिनक्षतिः ॥
एवंमूलावच्छिन्नो रक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यं ॥ उपमिति व्युत्पा
दयति ॥ ग्रामीणस्येति ॥ यत्र आरण्यं केन केन चिद्ग्रामीणा योक्तुंगो ६१

धापतेः॥ तत्रापि वृत्त्यापदजन्यत्वं बोध्यं अन्यथा घटादिपदात्मन
वायसंबंधेनाकाशास्मरणे जाते आकाशास्यापिशब्दबोधापत्तेः
॥ इति श्रुतिरक्षणा न्यातरसंबंधा। अत्रैव शक्तिज्ञानस्यो
पयोगः॥ शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबंधः॥ स चास्मात्
द्वादशमर्थो बोध्य इति ईश्वरेच्छा रूपः॥ आधुनिकेनाग्निश
क्तिरस्त्येव॥ एकादशे हनिवित्तानामकुर्यादिति ईश्वरेच्छायाः
रा सत्त्वाधुनिकसंकेप्तिरेतुनशक्तिरितिसंप्रदायः॥ नव्याः

स्वीश्वरेच्छा तु नशक्तिः॥ किं लिखेव तेनाधुनिकसंकेप्तिरिति
पिशक्तिरस्तीत्याहुः॥ शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः॥ तथाहि
शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशासु वा कया व्यवहारश्च॥ वा तु
स्य कर्तृशेषादि। इतिर्वदंतिसान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृत्त्याः धातुप्रकृ
तिप्रत्ययादीनां शक्तिर्हो व्याकरणाद्भवति॥ कंचित्तु सान्निपा
तबन्धकेत्यज्यतेऽपि॥ यथावेयाकरणे राख्यातस्य कर्तरिशक्ति
रुच्यते॥ चेन्नपचातित्यादौ कर्ता सह चेन्नस्य भेदेना न्वयः॥ त

न गोरवात्तल्यज्यते ॥ किंतु कृतौ शक्तिर्लाभवात् ॥ कृतिश्चेन्नादौ प्र
 कारीभूयभासते ॥ न च कर्तुरनभिधानाच्चेन्नादिपदानंतरं तृती
 यस्यादिति वाच्यं कर्तुं संख्या नभिधानस्य तत्र तंत्रत्वात् ॥ संख्या
 भिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवतुल्यः प्रथमां तदपदोपस्थाप्यः
 कर्मत्वादीत्यस्य इतरविशेषणत्वात् पर्यायविषयमर्थः ॥ तेन चैत्र
 स इव गच्छतीत्यादौ न चैत्रे रव्यान्वयः ॥ यत्र कर्मादौ न विशेषण
 त्वत्तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमां तेति यद्वा धात्वर्थोतिरिक्तावि ६३

सह शोगवयपदवाच्यं इति ॥ यश्चात्र ग्रामणेन क्वचिद्वरण्यादौ गवयो दृष्टः ॥ त
 न गौसादृश्यज्ञानं यज्जा संतदुपमिति करणं तदनंतरं गौसदृशोगवयोपद
 वाच्यं इति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः ॥ तदनंतरं गव
 ये गवयपदवाच्यत्वाज्ञानं च ॥ यज्जायते तदुपमिति ॥ न त्वयं गवयपदवाच्यं द
 ह्युपमिति ॥ गवयां तरे शक्तिग्रहाभावप्रसंगात् ॥ शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति
 ॥ पदज्ञानं हिति ॥ न तु ज्ञायमानं पदं करणं ॥ पदभावे विमौ निश्चाका
 दौ शाब्दबोधात् ॥ पदार्थधीरिति ॥ पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः
 ॐ न्यथा पदज्ञानवत्तः प्रसिद्धादिनपदार्थोपस्थित्वावपि शाब्दबो

लादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टेन शक्तिः ॥ कोत्रो न
मुसादिता तथापि लाघवा नीलादौ शक्तिः ॥ नीलदिशि
हेतुलक्षणेति ॥ एवमासवाक्यादपि यथा कोकिपिक्कपदवा
न्यश्यादिस्तिशब्दासिकादिपददोशक्तियहः ॥ एवं व्यवहारा
दपि ॥ यथा प्रयोजनकरत्वेन घटमानयेत्युक्तं तच्छ्रुत्वा प्रयोज्ये
वृत्तेन च घटआनीतः ॥ तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानय
नरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ॥ तत्रैव त

घटं नयगां मानयेत्यादौ वाक्यादिदो आवापोदापाभ्यां घटादिपदा
नां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति ॥ इह च भूतले नीलो
घटश्यादिशब्दान्नशाब्दबोधः घटादिपदानां कार्यान्वितघ
टादिबोधे सामर्थ्यावधारयात् कार्यबोधं प्रतिचलित्वा नांसा दी
मर्थ्यात् तदमान्नशाब्दबोध इति केचित् ॥ तन्न प्रथमतः कार्या
न्वितघटादौ शक्त्यवधारणेपि लाघवेन पश्चात् तस्य परि
त्यागोचित्यात् ॥ अतएव नेत्रपुत्रस्ते जातः कन्यास्ते गर्भिणी

इत्योदोमुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यांमुखदुःखेअनुमायातत्कारण
तेनपरिशेषाच्छाद्वोर्धेभिर्णीयितत्थेतुतयात्राहमवधारयति॥त
थातच्चव्याभिचारोत्कार्यानितेनशक्तिः॥नचतत्रतंपत्रयेत्या
दिशब्दांतरमध्याहार्यमानामावात्॥चेत्रपुत्रस्तेजातोभृत्तद्र
मत्यादोतदभावाच्च॥इत्थंचलाघवादन्वितघटेपिशक्तित्यक्
लाघघटपरस्यघटमात्रेशक्तिमवधारयति॥वाक्यशेषा
दपिशक्तिग्रहः॥यथाक्मयवमयश्चतुर्भवतिइत्यत्रय

शेषसंदर्भयत्तंप्रथमदलार्थः॥तेनत्रइवगच्छतीत्यस्मैत्रंचेत्रोदेर्वा
रणं॥स्तोकंपचतीत्यादौस्तोकादेर्वारणायद्वितीयंदलं॥त-
स्यद्वितीयंलोपस्थाप्यत्वात्वारणं॥एवंव्यापारेपिनशक्ति-
र्गौरिवात्तरथोगच्छतीत्यादौव्यापारेआश्रयत्वेवालक्षणा
जानातीत्यादौवाश्रयत्वेनश्यतीत्यादौप्रतियोगित्वेनि
रूढलक्षणा॥उपमानाद्यथाशक्तिग्रहस्तथोक्तं॥एवंको
शादपिशक्तिग्रहः॥सतिबाधकेकनित्यज्यते॥यथानी

वपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे शक्तिः आख्याणां प्रयोगः ॥ कंगोचभ्ले
छानां ॥ तत्र हि यत्रान्या ओषधौ यो भ्ला यं ते अथैते मोदमाना इवो
तिष्ठंतीति वाक्यशेषा दीर्घशूके शक्तिनिर्णयिते ॥ कंगोचशक्ति
भ्रमास्ययोगः ॥ ननानाशक्ति कलना गौरवात् ॥ हरिपदादौ
विनिगमकाभावात् नानाशक्तिकलनं ॥ एवं विवरणादिमिश्र
क्तिग्रहः विवरणं तु तत्समानार्थकपदां तरेण पदार्थकथनं ॥ य
था घटो जस्तीत्यस्य कलशोस्तीत्यनेन विवरणे घटपदस्य क
लशो शक्तिग्रहः ॥ एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवर्णा

दाख्यातस्य यत्नार्थत्वं कल्प्यते ॥ एवं प्रसिद्धपदसो निध्यादपि शक्ति
ग्रहः ॥ सहकारतरो मधुरं पि को रौ तीत्यादौ चिक पदस्य शक्ति ह इति
॥ तत्र जात्तां वैव शक्तिर्ननु व्यक्तेः ॥ व्यभिचारानंत्याच्च ॥ व्यक्तिं वि
ना च जातिभानस्यासंभवा व्यक्तेरपि भानमिति केचित् ॥ तन्न ॥ श
क्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः ॥ न च व्यक्तेः लक्षणा अनुपपत्तिप्र
तिसंधानं विनापि व्यक्तिबोधात् ॥ न च शक्तावानत्यं ॥ सकलव्य
क्तेः एकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् ॥ न चाननुगमः ॥ गोत्वादेरेवा
नुगमकत्वात् ॥ किं च गोः शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तेः श

देप्रयोगः स्यादिति वाच्यं ॥ शृतिज्ञानस्य केवलयोगिकार्थज्ञा
ने प्रतिबंधकत्वादिति प्रांचः ॥ वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपपत्ति
तपदेवयथार्थपंकजानिकर्तुरन्वयो भवति सान्निध्यात् ॥ यत्र
तुच्छमथ स्याद्बाधः प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणाया कुमुदोदेवो
धः यत्र तु कुमुदत्वेन नूयेण बोधेन सा सत्यज्ञानं पद्मस्य च बा
धस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः ॥ यत्र तु स्थूलप-
द्मादावयववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन नूयेण बोधः
॥ यदि तु स्थूलपद्मं विजातीयमेव तदा लक्षणायेवेति ॥ यत्र तु

शक्तिः। यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहः स्तदा गोत्वत्वं प्रकारकं
 पदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात्।। समानप्रकारत्वे कं न शक्ति
 ज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात्।। किंच गोत्वे
 यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतां वच्छेदकं गोत्वत्वं च गवेत्तं सम
 वेत्तत्वे सति सकल गोसमवेत्तत्वं तथा च गोव्यक्तीनां शक्यता
 वच्छेदकेन प्रवेत्तात्तं वैवर्ग्यं।। तस्मात्तत्तज्जात्या कृतिविशि
 ष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपत्या कल्पमाना शक्तिर्जात्या कृतिवि
 शिष्टव्यक्तौ विश्राम्यति।। शक्तं पदं च क्वचिद्योक्तिगिकं क्वचि

वाच्यं

दूढं कचिद्योगनूढं कचिद्योगिकनूढं यत्रावयवार्थ एवबुध्यते
तद्योगिकं ॥ यथापाचकादिपदं ॥ यत्रावयवनेरपेक्षेण समु
दायः शक्तिमात्रेण बुध्यते तद्दूढं ॥ यथागोपदमं रूपादिपदं ॥
त्वं यत्रावयवाशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगनूढं
॥ यथापंकजादिपदं तथाहि ॥ पंकजापदमवयवशक्त्यापं
कजानिकत्तृत्वे मर्थं बोधयति ॥ समुदायशक्त्या च पद्म
त्वेन रूपेण पद्मं बोधयति ॥ न च केवलावयवशक्त्या कुमु

योगिकार्थनूत्यर्थयोः स्वातंत्र्येण बोधः तद्योगिकनूतं ॥ यथोद्दिधादि
[कुं पदं] ॥ तत्रोद्देहकर्ता तनुगुल्मादिरपि बुध्यते ॥ यागविशेषोपैति।
लक्षणाशक्यसंबंध इत्यादि ॥ गंगायां घोष इत्यादौ गंगायदस्य शक्या
र्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्यथानुपपत्तिस्तत्पर्यानुपपत्तिर्वायत्रप्रति
संधीयते तत्र लक्षणाया तीरे बोधः सा च शक्यसंबंधः ॥ तथाहि ॥ प्र
वाहनूपशक्यार्थसंबंधं स्य तीरे गृहीतत्वा तत्वा तृतीरस्य स्मरणं ॥
ततः शाब्दबोधः ॥ परंतु यद्यन्यथानुपपत्तिर्लक्षणा बीजं स्यात्तदा
यष्टीः प्रवेष्टायेत्यत्र लक्षणानस्याद्यपि प्रवेष्टान्वयस्यानुपप

तेरभावात् ॥ तेन प्रवेष्टो भोजनतात्पर्यार्थानुपपत्तियष्टिधरेलक्षणा ॥ एवं
कोकेभ्यो दधिरक्षतां मित्यादौ काकपदस्य दध्युपधात्तेकेलक्षणा ॥
सर्वतो दधिरक्षायाम्तात्पर्यविषयत्वात् ॥ एवं छत्रिणो यांतित्या
दौ छत्रिपस्येकसार्थवाहित्वेलक्षणा ॥ इयमेमेवाजहत्सार्थलणे
त्युच्यते एकसार्थवाहित्वेन नृपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात् ॥ यदि
चान्वयानुपपत्तिलक्षणा बीजं स्यात्तदा क्वचिद्रंगापदस्य तीरे क्व
चिद्दोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमोन स्यात् ॥ इदं तु बोध्यं
॥ शक्यार्थसंबंधो यदि तीरे त्वेन नृपेण गृहीतस्तदा तीरे त्वेतीरवो

धः॥ गंगातीरत्वेन नृपेण गृहीतस्तदातिने वरूपेण स्मरणं॥ अतएव
 लक्ष्यता वच्छेदकेन लक्षणा॥ तत्प्रकारक बोधस्य तत्र लक्षणा विना
 प्युपपत्तेः परंतु एवंक्रमेण शक्यता वच्छेदके पित्रा किन स्यात् तत्प्रका
 रक शक्यार्थ स्मरणं प्रतितत्त सदस्य सामर्थ्यामित्यस्य सुवचत्वादि
 तिविभावनीयं॥ यत्र तु शक्यार्थ परंपरा संबंधेनूपा लक्षणा साल
 क्षितक लक्षणोपुत्पत्ते॥ यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वय संबंधो भ्रमरप
 दे ज्ञा

विश्वनाथरामिना मुन्नावली

(अप्रर्ण)